

Türkmeneli: Türklerin Irak Coğrafyasındaki Tarihsel, Kültürel Mirası ve Bibliyografya Çalışması¹

Mehmet Korkud AYDIN²

Öz

Türklerin Irak coğrafyasıyla tanışmalarının tarihçesi çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Yaptıkları akınlarla Türkistan'dan binlerce kilometre mesafe kat ederek önce Anadolu'yu ve çeşitli tarihlerde Müslüman Arap orduları eşliğinde Ortadoğu'yu tanıyan Türkler, 1071'de kazanılan Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra bu coğrafyanın en önemli gücü haline gelmişlerdir.

Bölgedeki Türk hakimiyeti Selçuklularla başlamış, daha sonra da sırasıyla Irak Selçukluları, Musul ve Erbil Atabeylikleri, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safavilerle devam etmiştir. Bölgenin Türkleşmesinde ve yoğun Türk kitlelerinin iskânında Safavilerin etkisi büyüktür. Önemli merkezlerinden Musul, Kerkük ve Erbil'in Yavuz Sultan Selim döneminde; Bağdat'ın da Kanuni Sultan Süleyman döneminde elde edilmesiyle birlikte Irak'ta Osmanlı Türk hakimiyeti kurulmuştur. Bölgedeki Türk hakimiyeti Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar devam etmiştir.

Irak Türkleri, bugünkü Irak coğrafyasının kuzey ve orta bölümünde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir şerit üzerinde yaşamaktadırlar. Özellikle Musul, Erbil, Kerkük, Diyala ve Selahaddin şehirlerinin yanı sıra başkent Bağdat'ta yaşayan Türkmenlerin nüfusu yaklaşık olarak 3.000.000 civarında olmasına rağmen Irak yönetimleri asimilasyon politikalarının bir sonucu olarak Irak Türklerinin nüfusunu bu güne kadar gerçek rakamları ifade eden bir sayım yapmamıştır. Irak Türkmenleri, Türkiye-Irak sınır hattındaki Hakkâri ve Şırnak'tan başlayarak Irak'ın kuzeyindeki Telafer, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Dakuk (Tavuk), Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Kifri, Hanekin, Mendeli ve Bağdat'ın güneydoğusundaki Bedre'ye kadar uzanan ve kadimen Türkmeneli olarak adlandırılan coğrafyaya yayılmıştır.

Irak Türklerinin yaşadığı coğrafya, Türkiye'nin Misâk-ı Millî sınırları içinde yer almaktadır. Bu sebeple Irak Türkleri, Türkiye için her zaman önemli olmuştur. Ancak tarihsel süreç içinde

¹ Bu makale, ANDA Eğitim, Araştırma, Yardımlaşma ve Arama Kurtarma Derneği tarafından desteklenen aynı isimli projenin sonuç raporundan türetilmiştir.

² Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi A.İ.İ.T. Bölümü. korkudaydin@hotmail.com. ORCID: 0000-0003-1645-7825

uluslararası politikaların etkisi ile Türkiye'nin bölge ile iletişim halinde olması her zaman kolay olmamıştır.

Irak Türkleri için ise Türkiye Anavatan konumundadır. Tarihsel süreç içinde bölgedeki koşulların etkisi ile pek çok Türk, Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Irak Türkleri, Türkiye'de sivil toplum örgütleri kurarak bölgedeki haklarını muhafaza etmeye çalışmışlardır.

Türkiye ve Irak Türkleri arasındaki doğal bağın bir sonucu olarak Türk yazım alanında bölge ile ilgili hazırlanmış pek çok kıymetli eser bulunmaktadır. Bunlar Irak Türklerinin dil, inanış, sosyal ve siyasi yaşamları gibi pek çok alanda hazırlanmış çalışmalardır.

Projemizin amacı, Irak Türkleri hakkında sivil toplum örgütlerine ve bilim insanlarına rehberlik edecek kapsamlı bir akademik çalışma ve konu ile ilgili hazırlanmış eserlerin derlendiği bir bibliyografya sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkleri, Türkmeneli, Kültür, Tarih, Bibliyografya

Turkmeneli: Historical, Cultural Heritage, and Bibliographic Study of Turks in Iraq

Abstract

The history of the interaction between the Turks and the geography of Iraq dates back to ancient times. Through their expeditions, the Turks traveled thousands of kilometers from Turkistan, first reaching Anatolia and then, at various points in time, becoming acquainted with the Middle East alongside Muslim Arab armies. Following their victory in the Battle of Malazgirt in 1071, the Turks became a dominant force in this region.

Turkish rule in the area began with the Seljuks and continued with successive powers, including the Iraq Seljuks, the Atabegs of Mosul and Erbil, the Kara Koyunlu, Ak Koyunlu, and Safavids. The Safavids played a significant role in the Turkification of the region and the settlement of Turkish communities. During the reign of Yavuz Sultan Selim, major centers such as Mosul, Kirkuk, and Erbil were captured, while Baghdad came under Ottoman Turkish rule during the era of Kanuni Sultan Süleyman. Turkish dominance in the region continued until the final days of the Ottoman Empire.

The Iraqi Turkmen inhabit a strip stretching from the northwest to the southeast of the current geography of Iraq, including cities such as Mosul, Erbil, Kirkuk, Diyala, Selahaddin, and the capital Baghdad. Although their population is approximately 3 million, the Iraqi governments have never provided an accurate and unbiased census due to assimilation policies. The Turkmen population spans the region called "Turkmeneli," starting from the Hakkari and Şırnak regions along the Turkey-Iraq border and extending through the north of Iraq to places such as Tal Afar, Musul, Erbil, Altunköprü, Kirkuk, Daquq (Tavuk), Tuz Khurmatu, Taza Khurmatu, Kifri, Hanekin, Mendeli, and Bedre in the southeast of Baghdad.

The territory where Iraqi Turks reside is within the borders defined by Turkey's Misak-ı Milli (National Pact). Therefore, Iraqi Turks have always been significant for Turkey. However, due to the influence of international politics over time, maintaining communication with the region has not always been easy for Turkey.

For Iraqi Turks, Turkey is their homeland. Throughout history, many Turks have sought refuge in Turkey due to the circumstances in the region. Iraqi Turks have endeavored to safeguard their rights by establishing civil society organizations in Turkey.

As a natural result of the strong connection between Turkey and Iraqi Turks, numerous valuable works related to the region have been prepared in the field of Turkish studies. These works cover various aspects of Iraqi Turks' language, beliefs, social and political life, and more.

The aim of our project is to provide a comprehensive academic study that will guide civil society organizations and scholars interested in Iraqi Turks, along with presenting a bibliography of works related to the topic.

Keywords: Iraqi Turks, Turkmeneli, Culture, History, Bibliography

GİRİŞ

Türklerin Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasıyla tanışmalarının tarihçesi oldukça eski zamanlara kadar gitmektedir. Yaptıkları keşif akınlarıyla Türkistan'dan binlerce kilometre mesafe kat ederek önce Anadolu'yu ardından çeşitli tarihlerde Müslüman Arap orduları eşliğinde Ortadoğu'yu tanıyan Türkler, 1071'de kazanılan Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra bu coğrafyanın en önemli gücü haline gelmişlerdir.

Türklerin Irak coğrafyasına gelmeleri ve yerleşmeleri, Emeviler döneminde başlamış (TDV İslâm Ansiklopedisi, 1999; 99) Abbasiler döneminde ise artarak devam etmiştir. Özellikle Abbasi Halifeleri Me'mun ve Mutasım dönemlerinde büyük bir prestij kazanan Türklerin iskânı için 835'te Samerra adıyla şehir kurulmuştur. Bir nevi karakol durumunda olan bu şehirdeki Türk askerinin sayısı 40.000'e ulaşmıştır (Yıldız, 1988: 35).

Kesif Türk göçleri de 1050 yılından sonra Selçuklular dönemiyle gerçekleşmiştir. Bölgede büyük bir güç haline gelen Selçuklular, 1055'ten sonra uzun bir süre Irak'a hakim olmuşlardır. 1118-1194 tarihleri arasında Irak Selçuklularının hakimiyetinde bulunan Irak'ta 1127 tarihiyle birlikte atabeylikler dönemi başlamış; Musul (1127-1233) ve Erbil Atabeylikleri (1144-1233) hüküm sürmüştür. 1258'den sonra ise İlhanlılar dönemi başlamıştır. Daha sonra ise Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safaviler bölgeye hakim olmuşlardır. Bölgenin Türkleşmesinde ve kesif Türk kitlelerinin iskânında Safavilerin etkisi büyüktür (Saatçi, 2003; 24vd.).

Yavuz Sultan Selim döneminde Musul, Kerkük ve Erbil'in; Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Bağdat'ın elde edilmesiyle birlikte Irak'ta Osmanlı Türk hakimiyeti kurulmuştur. Bölgedeki Türk hakimiyeti Osmanlı Devletinin son günlerine kadar devam etmiştir.

Irak Türkmenleri, bin yıldan ziyade Irak'ta yaşamaktadırlar. Özellikle Erbil, Musul, Diyala, Kerkük ve Selâhattin şehirlerinin yanı sıra başkent Bağdat'ta yaşayan Türkmenlerin

nüfusu yaklaşık olarak 3.000.000 civarında olmasına rağmen Irak yönetimleri asimilasyon politikalarının bir sonucu Irak Türkmenlerinin nüfusunu asla tam olarak tarafsız ve doğru bir sayımla ortaya koymamıştır. Irak Türkmen nüfusu, Türkiye-Irak sınır hattındaki Hakkâri ve Şırnak'tan başlayarak Irak'ın kuzeyine ve Bağdat'ın güneydoğusuna doğru uzanan, Türkmeneli olarak adlandırılmış coğrafyaya yayılmıştır (Cömert, 2009; 40). Kerkük şehri civarında Türkmen yerleşim merkezleri yoğunlukta olup güneye doğru inildikçe yüzlerce köyden oluşan Bayat köyleri yer almaktadır (Saatçi, 2015; 23).

Irak'ın önemli merkezlerden birisi olan Musul ise Arap ve Türkmen şehridir. Musul'da Türkmenler Efkinî, Telafer, Yunus Peygamber, Neyneva, Reşidiye, Faysaliye, Şirahan, Kazıye, Selamiye, Karakoyunlu ve Mahlebiye'de yaşamaktadırlar (Saatçi, 2003; 95 vd.). Ayrıca bölgede "Şebekler" adıyla bilinen Türklerin yaşadığı 50 köy daha bulunmaktadır. Söz konusu köyler; Afgani, Butepe, Buhur, Kırmızı, Arfi, Mastah, Şeyh İbrahim, Humre, Termi, Tel Gazu, Cemmaş Harabeleri, Cuma ve Mal Firan'dır (Hasan, 2003; 49). Aynı zamanda bölgenin en kalabalık kaza merkezi olan Telafer'de 300.000 Türkmen ikamet etmektedir. Nüfusu 517.000 civarındadır. Telafer'i önemli kılan, merkez nüfusunun tamamen Türkmen olmasıdır (Saatçi, 2009; 9). Telafer'de Bayat, Alabay, Seyitler, İlhanlılar, Muratlı, Şeyhler, Babalar, Çulaklar ve Çelebiler gibi önemli Türkmen aşiretleri yaşamaktadır (Köprülü, 1996; 14; Saatçi, 2004; 86 vd.).

Zengin petrol rezervleri bulunan Kerkük'ün kuzeyinde Musul ve Erbil, doğusunda Süleymaniye, batısında Salahaddin ve güneyinde de Diyala bulunmaktadır. Kerkük'teki Türkmenlerin nüfusu 1960'a kadar şehrin yüzde 95'ini oluşturmaktaydı. 1976'da Araplaştırma politikası nedeniyle Kerkük adı değiştirilerek "El-Tamim" yapıp binlerce Arap ailesi de Kerkük'e yerleştirilmişlerdi. Ayrıca Kürtlerle meskûn civardaki köylerin yıktırılmasıyla buralardaki Kürtlerin de Kerkük'e göç etmelerinin önü açılmıştır (Yalçın, 2016; 18 vd; Kopar, 2009; 120 vd; Tefik, 2007; 201 vd.). Araplar ve Kürtlerin şehre yerleştirilmeleri nedeniyle bu oran % 75'e düşmüştür. Bazı yerleşim birimleri de Kerkük'ten ayıt edilip yeni idari birimler oluşturmuştur. Kerkük'ün civarında hâlen Mutara, Kızlıyar, Topzava, Yayıcı, Türkalan, Yahyava, Tercil, Bilava, Leylan, Beşir, Bacuvan, Çardağlı, Tazehurmatu, Kümbetler, Kara Hasan, Dibis, Taktak, Hamzeli vır Ömermenden gibi Türkmen köy ve kasabaları bulunmaktadır. Kerkük'ün kırk dört km kuzey batısında Altunköprü yer almaktadır. Erbil'e de 50 km. mesafededir. Altunköprü'nün % 95'i Türkmen iken ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra buraya yerleştirilen Kürt nüfusu sonrasında bu oran % 65-70'e düşmüştür.

Türkmenlerin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erbil'in 1947'de yapılan nüfus sayımında nüfusu 30 bin civarında idi. Merkez nüfusunun çoğunu Türkmenler teşkil etmekteydi. Fakat daha sonra değişik yerleşim merkezlerinden getirilen Kürtler demografik yapıyı bozmuş, Türkmenler azınlığa düşmüşlerdir. Sistemli bir şekilde yapılan Kürt iskânı sonrasında Erbil, Kuzey Irak'taki Kürt yapılanmasının da merkezi olmuştur (Saatçi, 2006; 84).

Salahaddin, Türk yerleşim bölgeleriyle oluşturulmuş bir ildir. Kerkük'ten ayırdıkları Tuzhurmatu ve Kifri ilçeleri, buraya bağlanmıştır. Türkmenler yoğunlukla Tuzhurmatu ve İmrâli, Meftul, Bestamlı, Kukes, Şah Sivan, Yengice, Hassa Dadı, El-Bu Hasan, Abut, Zenguli, Muratlı, Karanaz, Süleyman Bek, Şeyh Muhsin gibi Bayat köylerinde yaşamaktadırlar (Saatçi, 2015; 181 vd.).

Diyala Vilayeti de önemli Türkmen merkezlerinden biri olup idari yapı içinde Kifri, Beledrus, Halis, Hanekin, Şahraban (Mikdadiye), Mendeli, Kızlarbat (el-Sadiye) ve Karahan gibi Türk yerleşim yerleri vardır (Cömert, 2009; 62; Saatçi, 2015; 200 vd).

Bağdat'ta ise 250.000'den fazla Iraklı Türkmen yaşamaktadır.

I. Dünya Harbi ve Mütareke Döneminde Irak Türkmenleri

I. Dünya Harbi ve sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesiyle bölgedeki dengeler değişmeye başlamış; gerek savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalar ve gerekse Osmanlı Devletinin tasfiyesi anlamına gelen Sevr Antlaşmasıyla Irak başta olmak üzere Ortadoğu'da sun'i devletler oluşturulmuştu. Bu durum hem Osmanlı Devleti'nin hem de bölgede yaşayan Türk topluluklarının mukadderatını olumsuz bir şekilde etkilemişti. Özellikle Mütareke hükümlerinin muğlak, esnek ve karmaşık olması, Osmanlı Türkiye'si için birçok güçlüğün ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bundan istifade eden İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ni parçalamak için savaş sırasında gerçekleştirilen Londra, Sykes-Picot, Saint Jean de Maurianne gibi gizli anlaşmaları hayata geçirmeyi amaçlamışlardı. Ne gariptir ki; mütareke, silahların bırakılmasını öngörmesine karşın İtilaf Devletleri mütarekeden sonra hem de tek taraflı olarak silaha başvurmuşlardı. Haksız uygulamalarına Mütareke hükümlerinden dayanak oluşturmuşlardı. İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesinin yürürlüğe girdiği tarih olan 31 Ekim 1918'den sonra Osmanlı memleketini bir baştan bir başa işgale hazırlanmışlardı. Osmanlı topraklarını kolaylıkla işgal edebilmek için de öncelikli olarak Osmanlı Ordusu'nun dağıtılmasını istemişlerdi. Zira, Mondros Mütarekesinin 5. maddesi, sınır ve iç güvenlik dışında bütün Osmanlı Ordusunun terhisini öngörüyordu. Mütarekenin 7. maddesini de istedikleri gibi yorumlayan İtilaf Devletleri, Türk topraklarını işgale başladılar.

Mütareke sırasında Türk kuvvetleri, Irak Cephesi'nde fiilen İngilizlerle savaş halinde bulunuyorlardı. İngilizlerin Irak Ordusu, mütareke imzalandığında bile Musul'un 60 kilometre güneyinde idi. 1 Kasım 1918'de General Marshall, Mütarekenin 7. maddesini öne sürerek İngiliz birliklerine Musul'u işgal etmeleri emrini vermişti. İngiliz suvari birliklerinin komutanı olan General Cassel de 2 Kasım 1918'de 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'ya bir yazı göndererek Musul'u işgal edeceğini, kan dökülmemesi için Türk Kuvvetlerinin Musul'u boşaltmalarını ve beş mil geri çekilmelerini belirtmiştir. 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, General Cassel ile yaptığı yazışmada Musul'un işgal edilmesine dair mütarekede bir kayıt bulunmadığını ve yapılacak işgalin haksız ve yersiz olacağını, tarafların askerî konumlarında değişiklik yapmamaları gerektiğini açıklamış ve ortada uyulması gereken bir harita bulunmadığını da ilave etmişti. Yazışmalardan bir sonuç alamayınca da durumu İstanbul'a bildirmek zorunda kalmıştı. Aldığı cevap, Osmanlı Hükümetinin nasıl bir korkaklık içine düştüğünü gösteriyordu. Sadrazam A. İzzet Paşa; "İngiliz Hükümeti isterse bütün memleketi barış zamanında da işgal edebilir. Çünkü karşı koyacak hiçbir kuvvetimiz yoktur." diyerek Ali İhsan Paşa'nın mücadele azmini kırmıştı. İngilizler'in Irak Ordusu, bölgedeki askerî harekâtı durdurması gerekirken, ileri yürüyüşe devam etmiş ve 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk askerinin bölgeyi boşaltması ve geri çekilmesinden sonra 15 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişti. Mütareke imzalandığında uyulması gereken geçici bir mütareke sınırının çizilmemiş olması, 7. ve 16. maddelerin yanlış yorumlanması, Musul Vilayeti'nin işgalini, haklı gösteren önemli gerekçeler olmuştu.

İşgallere karşı çıkan Ali İhsan Paşa da diğer ordu komutanları gibi görevden alınarak İstanbul'a çağrılmıştı. Mondros Mütarekesi'nin haksız uygulamalarına örnek olmak üzere tutuklanarak Bekir Ağa Bölüğü'ne konulmuş, sonra da siyasî sürgünler adası olarak bilinen Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

İngiliz Mandası Altında Irak Türkmenleri

İngilizleri Irak'ı işgâlinde sonra Musul, Kerkük, Erbil gibi nüfusu çoğunlukla Türkmen olan yörelerde, İngiliz yönetimine karşı tepki hareketleri başlamıştı. Tepki hareketleri, din adamlarının camilerde verdikleri vaazlarla yoğunlaşmış ve manda yönetiminin propagandalarına karşı halkın uyanık olması yönünde telkinde bulunmuşlardır (Erdoğan& Öz, 2017; 233 vd.). Din adamlarının halk üzerindeki etkileri, İngilizleri tedirgin etmiş olmalı ki, sadece Erbil'deki 12 camiden 10'u salgın hastalıklar bahanesi ile kapatılmıştır. Din adamlarının yanı sıra Irak'taki bazı aşiretler de İngilizlere karşı direnmişlerdi. Öne çıkan önemli isimlerden biri de Uceymi Sadun Paşadır. Sadun Paşa, İngiliz Mandasını kabul etmeyerek Mustafa Kemal Paşa ile temas halinde İngiliz işgaline karşı bir mücadele vermiştir (saatçi, 2009; 257 vd.).

Bu arada İngilizlerin gözetiminde 11 Kasım 1920'de Irak'ta Şeyh Abdurrahman el-Geylani'nin başkanlığında da ilk Irak hükümeti kurulmuştu (Pamukçu, 2018; 2369). Bağdat, Musul ve Basra'yı kontrol altında tutan hükümet, 21 üyeden oluşmuştu. Irak Türkmenlerinden Kerküklü İzzettin Paşa da bu hükümette eğitim ve sağlık bakanı olmuştu (Hürmüzlü, 1991; 34). Ayrıca Irak geçici Anayasası kabul edilerek Irak halkının Araplardan, Kürtlerden, Türkmenlerden ve diğer azınlıklardan oluştuğu duyurulmuştu. Yine Anayasa'nın 14. Maddesine göre, Türkmenlerin anadillerinde eğitim yapmaları kabul edilmişti. Ancak bu hak kâğıt üzerinde kalmış, uygulamaya geçirilememişti. Bu dönemde Manda yönetimi, Türkmenlerin haklarını görmezlikten gelmekle kalmamış, Türkmenlere yönelik sindirme politikalarını artırarak Telafer ve Levi de katliamlara göz yummuştur.

Telafer Ayaklanması (1920) ve Irak Krallığı

Irak coğrafyasının İngilizlerce işgâl edilmesinden sonra yaşanan ilk önemli olay Telafer Ayaklanmasıdır. Burada Türkmenlere yönelik işlenen bir insanlık suçu olarak nitelendirilebilecek olaylar yaşanmıştır. Önemli bir Türkmen şehri olan Telafer'de yönetim İngilizlere geçince İngiliz işgaline karşı direniş başlamıştır. 4 Haziran 1920'de ayaklanmanın fitili Rumeys'e'de ateşlenmiştir. Telafer ileri gelenleri de şehrin dışında toplanarak İngilizlere karşı başlatılan hareketlere iştirak etmiş ve ayaklanma giderek yayılmıştır. Olaylarda Telafer'deki İngiliz subay ve askerleri öldürmüştür. Olayların ardından ayaklanmanın bastırılması için İngiliz askeri birlikleri Telafer'e sevk edilmişti. Telafer halkı da 8 Haziran 1920'de Telafer'i boşaltıp Karaçuk Dağlarının eteklerine sığınmak zorunda kalmıştı. Yüzbaşı Cown komutasındaki İngiliz kuvvetleri, 9 Haziran 1920'de Telafer'e üç koldan girerek her yeri yakıp yıkmışlardır. Karşılaştıkları insanları da kadın erkek, yaşlı genç demeden katletmişlerdi. Ayrıca direnişe katılan Türkmen liderlerin evlerini yağmalayıp şehirdeki 365'den fazla evi de yakmışlardır. Telafer halkı, yakılıp yıkılan yurtlarına daha sonraki dönemde şartlı olarak dönseler de Telafer'in önemli simâları ya hapsedilmiş ya da türlü işkencelere maruz kalmışlardır. Bir kısmı da sürgün edilerek Telafer'den uzaklaştırılmışlardı. Telaferliler ise "Kaçakaç Yılı" adını verdikleri bu olaydan sonra yıllarca daha fazla vergi ödemişlerdir (Erdoğan& Öz, 2017; 241; Duman, 2012; 87; Hürmüzlü, 2009; 33; Şenel&Sayhood, 2009; 158 vd.).

İngiltere, Irak'ta yaşanan bu gelişmelerden sonra yaptırdığı sözde halk oylaması ile Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı 28 Ağustos 1921'de Irak krallığına seçtirerek bölgedeki nüfuzunu güçlendirmişti (Yaphe, 2004; 33).

TBMM Hükümeti ise sömürge politikaları sonucu Irak'ta kurulan yeni yapılanmaya kayıtsız kalmamış, Lozan görüşmeleri öncesinde Musul başta olmak üzere bölgede önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle bölgedeki aşiretlerin İngilizlere karşı arka ayaklanmaları sağlanarak İngiliz politikaları zora sokulmak istenmiştir. Nitekim bu durumdan istifade etmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, Musul'u geri almak üzere 1 Şubat 1922'de Özdemiş Bey'i

görevlendirmişti. Misak-ı Millinin bir parçası olan Musul'un geri alınabilmesi için faaliyette bulunmasını; ancak İngilizler ile siyasi görüşmeler devam ettiği için bu faaliyetlerin şahsi bir hareketmiş gibi algılanmasını sağlayacak girişimde bulunmasını bildirmişti (Akgül& Uzel, 2001; 177 vd).

Özdemir Bey de maiyetindeki asker ve aşiretlerden topladığı milisleri yanına alıp 22 Haziran 1922'de Revandiz'e gelmişti. Bölgeye ulaştığında Fransız ordusundan firar eden Tunuslu ve Cezayirli askerlerin de yer aldığı 100 bin civarında bir askeri birlik oluşturmuştu. Yöredeki aşiretleri de tarafına çeken Özdemir Bey, 31 Ağustos'ta İngilizlere karşı saldırıya geçmiş; 18 Eylül'de Şaklara'ya gelerek Musul ile irtibatı sağlamıştı (Türkmen, 2003; 58). İngilizler Türklere karşı Musul'u savunamayacaklarını anlayınca Süleymaniye'yi boşaltmışlardır. Hatta mevcut kuvvetlerle Musul'u elde tutamayacaklarını gören İngilizler, Türkmenlerle Kürt aşiretlerin arasını açmak için yeni bir politika geliştirmiş; sürgünde bulunan Şeyh Mahmud'u 12 Eylül 1922'de Süleymaniye'ye göndermişlerdi. Şeyh Mahmud Süleymaniye'ye geldiğinde bir Kürt devleti kurduğunu ilan etmiş; bu fiili durum Türkmenleri ve bölge aşiretlerini rahatsız etmişti. Özdemir Bey, maiyetindeki subaylardan Yüzbaşı Fevzi Bey'i Şeyh Mahmud'a göndererek birlikte hareket etmek ve İngilizlere karşı ortak saldırı teklifinde bulunmuştu.

Lozan görüşmeleri başladığı dönemde dahi bölgedeki aşiretler üzerinde nüfuz kuramayan İngilizler, Şeyh Mahmud'un Türkmenlerle anlaşmak üzere olduğunu da görünce 8 Aralık 1922'de "Irak Komitesi"ni toplayarak bir takım önemli kararlara imza atmıştı. Toplantıda Musul'un Türkiye'ye bırakılabileceği görüşü dahi ağılık kazanmış ve konunun Lozan'da bulunan Lord Curzon'a bırakılması kararlaştırılmıştı (Hakkı, 2007; 51vd). Ancak Lozan Barış Görüşmelerinde Türkiye-Irak sınırı ve Musul sorunu farklı bir boyutta gündemdeki yerini korumuştur.

Lozan Barış Konferansı Çerçevesinde Musul Sorunu

20 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan kentinde Barış Konferansı başlamıştı. Musul sorununun ise 27 Kasım 1922'de Ülke ve Askerlik komisyonunda ele alınması kararlaştırılmıştı. Ancak İsmet Paşa, 26 Kasım akşamı konferans başkanı ve İngiliz Baş delegesi Lord Curzon'dan bu sorunun açık bir toplantıda tartışılmasından vazgeçilmesini istemiş ve bunun üzerine Musul Meselesi özel görüşmelerde ele alınmaya başlanmıştı (Meray, 1973; 343 vd; Öke, 1987; 91). Görüşmeler sırasında Lord Curzon, İsmet Paşa'ya sunduğu projede, Musul'dan vazgeçmeyeceklerini belirtmiş, ancak kuzey sınırında bazı düzenlemeler yapılabileceğini önermişti (La Question de Mossoul, 1925- Belge: 77; 79 vd). İsmet Paşa da cevabî projesinde Musul'un Türklere kalmasını istemişti. Daha sonra İngilizler Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarıyla Musul Vilâyeti'nin kuzey bölümlerini geri vermeye hazır olduklarını, yalnız Musul Şehri'ni vermeyeceklerini söylemişlerdi. İsmet Paşa da Musul Şehri'nin geri verilmesinde direnmiş, bölgede halkoyuna başvurulmasını önermişti. Curzon Musul'da halkoyuna başvurmanın güç olduğu gerekçesiyle bu öneriyi reddetmişti

İngiliz Temsilci Heyetinin Musul hakkındaki son önerisi, Milletler Cemiyeti'nin Musul'a karma bir inceleme heyeti göndermesi ve bu heyetin coğrafi, siyasi ve etnografik incelemelerde bulduktan sonra bir rapor hazırlayarak Milletler Cemiyeti'ne sunması şeklinde belirmişti (La Question de Mossoul, 1925- Belge: 77- 83)). İki tarafın da görüşlerinde direnmeleri nedeniyle ikili görüşmeler sonuçsuz kalmış ve Musul Meselesi Ülke ve Askerlik komisyonunda 23 Ocak 1923'ye görüşülmüştü. İngilizler komisyonda da yine bölgede yaşayan insanların mukadderatını etkileyecek mesnetsiz iddialarını dillendirmişlerdi (Meray, 1973; 347). Bu iddialar şunlardı:

1. Musul Vilâyetinde pek çok Arap yaşamaktadır.

2. Kürtler, Türklerle bir arada yaşamak istemiyorlar; nitekim bunu, ilkin ayaklanmak, daha sonra da Birinci Dünya Harbinde kötü dövüşmek suretiyle ispat etmişlerdir. Üstelik Türkiye, İngiliz Hükümeti'nin yaptığının aksine, Kürtlere özerklik vermek niyetinde de değildir.

3. İngiliz Hükümeti, savaş esnasında ve mütarekeden sonra Araplara karşı bazı yükümlülükler altına girmiş, Araplar da İngiltere'ye büyük bağlılık göstermişlerdir.

İngiltere, 20 Nisan 1920'de San Remo'da, Milletler Cemiyeti'nin himayesinde ve Misakın 22. maddesi uyarınca Irak üzerinde bir mandat almıştır. Bu nedenle, müttefiklere karşı yükümlülük altına girmiştir.

4. İngiltere, Birinci Dünya Harbi sırasında bütün Irak'ı fethetmiştir.

İsmet Paşa, komisyonda Musul sorunuyla ilgili etnik, politik, tarihî, coğrafi, iktisadî, askerî, stratejik yönden Türk görüşünü açıklayan ve İngiliz iddialarını cevaplandıran bir bildiri okumuştur. İsmet Paşa, Musul Vilâyetindeki yerleşik halkın 503.000, göçebelerin sayısının da 170.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yerleşik halkın, yapılan son resmî istatistiklere göre nüfus dağılımını da vererek, Musul Vilâyetindeki toplam nüfusun 263.830'unun Kürtlerden, 146.960'inin Türklerden, 43.210'unun Araplardan, 18.000'inin Yezidîlerden ve 13.000'inin ise diğer Müslüman olmayan unsurlardan ibaret olduğunu açıklamıştır (Birsal, 1933; 218; Karacan, 1971; 243). İstatistiklerin sonucuna göre Musul Vilâyetindeki Kürt ve Türklerin nüfusuna göre Arapların nüfusunun çok az olduğu aşikârdır. Bu duruma göre Araplar, Musul Vilâyeti nüfusunun sadece 1/5'ini teşkil eden bir azınlık durumunda idiler. Ancak İngiltere bölgede Arap nüfusunu dikkate alarak aslı çoğunluğu göz ardı etmeye çalışıyordu.

İngilizlerin Musul Vilâyeti hakkında hazırlattıkları istatistiklerin de hiç bir zaman dikkate alınamayacak derecede zayıf olduğunu hatırlatan İsmet Paşa (Meray 1973; 344), İngiliz Heyeti'nin, Vilâyette yaşayan Türklerin, Türk değil "Türkmen" oldukları ve dillerinin İstanbul'da konuşulan dilden farklı olduğu yönündeki iddialarına da cevap vermişti. Musul'da konuşulan Türkçe ile Anadolu'da konuşulan Türkçe'nin aynı olduğunu açıklayan İsmet Paşa; "*Anadolu'da İstanbul Türkçesi'ne eş bir Türkçe konuşulan hiç bir yer de yoktur.*" demişti. Ayrıca Anadolu Türklerinin de "Türkmen" diye adlandırılan topluluk içinde yer aldığı ve yapılmak istenen bu ayırmanın hiç bir temele dayanmadığını belirtmişti. İsmet Paşa, etnik bakımdan yaptığı açıklamaları ve ileri sürdüğü delilleri şu cümlelerle noktalamıştı: "*...Musul şehri nüfusunun çoğunlukla Arap olduğunu söyleyerek, bütün Vilâyeti Irak'a bağlamak isteği de öne sürülmüş bulunuyor. Musul şehrinin nüfusundan yukarıda söz etmiştik; bu konuya yeniden dönmek istemiyoruz. Fakat yukarıda belirtilen iddia gerçeğe uygun olsaydı bile, bir vilayetin merkezinde oturan bir Arap çoğunluğunun vilayet içinde bir azınlık olduğu halde neden o vilayetin kaderini saptayacağı da anlaşılır şey değildir...*" (Meray, 1973; 346 vd.)

İsmet Paşa konuşmasının ikinci bölümünde ise siyasi delillere ağırlık vermiş ve bu konudaki Türk tezini İngiliz iddialarını çürütürerek açıklamaya devam etmiştir.

İsmet Paşa, Musul Vilâyetinde pek çok Arap unsuru olduğunu, dolayısıyla bu vilâyetin Irak'a bağlanmasını öngören İngiliz iddiasının hem yersiz, hem de ulusların kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri hakkına aykırı olduğunu ifade ettikten sonra Arapların Musul'da azınlıkta olduğunu yineledi.

Kürtlerin Türklerle bir arada yaşamak istemedikleri yolundaki iddianın da gerçek dışı olduğunun altını bir kez daha çizen İsmet Paşa; bu iki halkın yüzyıllardır gelenek, görenek ve töre bakımından ortak bağlarla birleşip bir arada tam bir uyum halinde yaşadığını belirtmişti. Ayrıca Türk Hükümetinin Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti olduğunu, Mecliste onların meşru ve gerçek temsilcilerinin bulunduğunu vurgulamıştı. Sonuç olarak Kürtlerin Musul Vilâyetinde yaşayan Kürtlerin Türkiye’den ayrılmasını istemediklerini; vilâyet nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türkler ve Kürtlerin, Musul’un, Türkiye’nin bir parçası olarak kalması için mücadeleyi bir an bile bırakmayacaklarını belirtmişti. Paşa ayrıca bölge halkının kısa bir süre önce, TBMM’ye müracaat ederek Mondros Mütarekesinden sonra işgal edilen ülkelerinin Türkiye’ye geri verilmesini isteyen kararlarını da delil olarak komisyona sunmuştu. Yine İngilizlerin bu konudaki iddialarının asılsız olduğunu ve Musul Vilâyetinde oturanların yüreğindeki birlikte yaşama isteğinin ne kadar derin olduğunu kanıtlamak için Musul’un işgalinden sonra patlak vermiş ve çoğu da İngiliz bildirimleriyle ilân edilmiş olayları gözden geçirmenin yeterli olacağını söylemişti.

İsmet Paşa, İngiliz Hükümetinin Kürtlere özerklik tanımak isteğinde olduğunu; oysa, Türk Hükümeti’nin buna niyetli olmadığı yolundaki iddiasına da cevap vererek *“Türkiye’de Kürtler, her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır; siyasal ve sosyal bakımdan, her zaman işbirliği yaptıkları Türk Hükümetini hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymamışlardır. Büyük Millet Meclisinde milletvekilleri vardır, hükümet ve yönetim işlerine etkili olarak katılmışlardır”* diyerek gerekçelerin asılsız olduğunu ortaya koymuştur.

İsmet Paşa, Arapların Türk yönetiminden kurtarılması sorunu üzerinde de durmuş ve bu konuda İngiliz Heyeti tarafından ileri sürülen iddiaları cevaplandırmıştı. Ona göre, bu konuyla ilgili olarak savaş sırasında yapılmış ve herkesçe bilinen bildirimlerin 1918’den bu yana etkilerini kaybettiğinin kabul edilmesi gerekmektedir.

İngiltere’nin Irak üzerinde mandaterlik almış olduğunu, bu yüzden müttefiklerine karşı yükümlü olduğuna dair iddialarına karşı da İsmet Paşa şu gerçekçi ve haklı görüşleri ileri sürmüştü: *“...Kurtaracağına söz verdiği Irak halkını İngiliz Hükümeti bir an özgür ve her türlü işgâlden arınmış olarak bıraksa ve memleketlerinin kaderine ilişkin olarak tam bir bağımsızlık içinde oy vermelerine izin verse idi, herhangi bir işgâli, korumayı ya da mandat’ı isteyecek tek bir kimse bulunmazdı; çünkü, bugün uluslar kendi kaderlerini etkili olarak kendileri saptamak istemekte, hiçbir koruyucu ya da kılavuz aramamaktadırlar. Bütün uluslar, “koruma” ya da “uygarlık yolunda kılavuz”, v.b. gibi sözlerin boyunduruk altına alıcıların elinde, fethedilmiş halkları siyasal ve ekonomik bakımdan yutmak için kullanılan araçlardan başka bir şey olmadığını anlamış bulunmaktadırlar...”* (Meray, 1973; 349)

Türkiye’nin, Irak’ta herhangi bir mandaya ihtiyacı olmadığını savunan ve üstelik böyle bir mandaterliğin İngiltere’ye verilmiş olduğundan da hiçbir surette haberi olmadığını belirten İsmet Paşa, *“...Bundan başka şimdiki durumda hukuk açısından Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olan Irak’a ilişkin olarak yapılmış andlaşmaların hukuk yönünden hiçbir değeri olamaz”* şeklinde açıklama yapmıştı. Ayrıca Milletler Cemiyeti Misakının 22. maddesine de uygun davranılmadığını *“Mandat konusunda Irak halkı tam bağımsızlık içinde oy vermek için özgür bırakılmamıştır”* sözleriyle uluslararası hukukun çiğnendiğini delil getirerek açıklamıştır. Yine *“...bu memlekette, mandat sorununa değil, fakat Emir Faysal sorununa ilişkin olarak yapılan plebisit işgâl kuvvetlerinin baskısı altında yapılmıştır; bu yüzden, memleket halkının şimdiki rejime bağlılığını böyle bir plebisitle ispatlanamaz...”* diyerek İngiltere’nin, Musul’a ve Irak’a el koymasını haklı gösteremeyeceğini öne sürmüştür. Bu konuyla bağlantılı olarak sözlerine devam eden İsmet Paşa, İngilizlerce ileri sürülen *“fetih hakkı”* nın da bu yüzyılda hiçbir değer ifade etmeyeceğini kaldı ki, bir halkın

kendi iradesi dışında bir devletin hakimiyetinden bir başka devletin hakimiyetine geçmesinin de mümkün olamayacağını savunmuştu. Bu konudaki düşüncelerini pekiştirmek için Musul üzerinde böyle bir tezin kesinlikle geçerlilik kazanamayacağını hukuki deliller sunarak şöyle noktalamıştır: “...Fetih hakkı iddiasında bulunmak, Musul Vilâyeti bakımından hiç de geçerli değildir; çünkü bu Vilâyet, silah-bırakışımının yapılmasından sonra ve silah-bırakışımı hükümleri çiğnenerek işgâl edilmiştir. Musul’un kaderi, İzmir’in, Doğu Trakya’nın, İstanbul’un, Adana’nın, Urfa’nın, Anteb’in, vb. gibi yerlerin kaderinden ayrı değildir; bu yerlerin hepsi de, çarpışmalar durdurulduktan sonra ve yapılmış sözleşmelere aykırı olarak, işgâl edilmiştir. Böyle olunca, Musul Vilâyetinin, anılan bu şehirler ve bölgeler gibi, Türkiye’ye geri verilmesi doğal ve mantığa uygun bir davranıştır...” (Meray, 1973; 351).

Irak’ın dolayısıyla Musul’un Türk toprakları içinde yer alması yönünde hazırlanan Türk Tezinde ileri sürülen tarihî nedenler de açıklanmış, hem söz konusu coğrafyanın hem de üzerinde yaşayan insanların ortak tarihi devamlılığı ve ortak hafızalarına vurgu yapılmıştır. Musul Vilâyetinin on bir yüzyıldan beri aralıksız olarak Türklerin hakimiyetinde bulunduğunu, Abbasîler zamanında bu yerlerin Türk valiler tarafından idare edilip, bölgeye Türklerin iskân edildiğini, Atabegler ve Artuklular gibi Türk hanedanları tarafından buralarda bağımsız devletler kurulduğunu ve Musul’da pek çok eser bıraktıklarını dile getiren İsmet Paşa, tarihî bağlar bakımından da Musul’un Türkiye’ye verilmesini ileri sürmüştür.

Türkiye’yi Iraktan ayıracak çizginin Cebel-i Hamrin-Cebel-i Fuhal, Vadi-i Tatar ve Cebel-i Sancar çizgisi olduğunu hatırlatan İsmet Paşa, bu çizginin kuzeyinde kalan Musul’un iklim ve öteki şartlar bakımından da Anadolu’ya benzerlik gösterdiğini ifade ederek coğrafi ve ekonomik yönden de Türkiye’nin doğal bir uzantısı olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca İngiliz Temsilci Heyetinin Musul’a ait isteğini haklı göstermek üzere kullanmış olduğu; “Musul ticaretinin başlıca çıkış yeri Basra’dır, Bağdat, Musul’un ürünlerine ve özellikle buğdayına ihtiyaç duymaktadır” şeklindeki iddialarının da geçersiz olduğunu vurgulayan İsmet Paşa: “...Bugün Musul, bu şehri Akdeniz limanlarına bağlayan demiryolunun yapılmasıyla, Irak’tan çok daha sıkı sıkıya, Anadolu’ya bağlıdır; başlıca çıkış yeri, ham maddelerini dışarıya göndermek ve mamul maddeleri almak için özellikle ihtiyaç duyduğu Avrupa’nın sanayici memleketleriyle çok daha kolayca ve hızla ilişki kurabileceği, Akdeniz limanları üzerindedir. Basra Körfezi yolu, demiryolunun yapılmasından sonra, söz konusu vilâyet için tamamıyla ikinci derecede önemlidir.

Bağdat’ta kullanılan yapı kerestesi, Musul Vilâyetinden değil, Diyarbakır Vilâyetinden gelmektedir; Musul’dan Bağdad’a gönderilen buğday da çoğunlukla Diyarbakır’dan gelmekte ve kereste gibi, Musul’dan transit geçmektedir.

Zaten, bir ülkenin iktisadî ihtiyaçlarını karşılayan bölgelerin o ülkeye katılması ilkesi kabul edilirse, bütün devletlerin bugünkü sınırlarını baştan aşağı değiştirmek ve çeşitli ülkelerin birbirleriyle ekonomik bakımdan bağımlılığını göz önünde tutarak, yeni sınırlar çizmek zorunda kalınacaktır. Böyle bir ilkenin uygulanmasına imkân olmadığı açıkça belli olduğu ve yeni yapılan demiryolu Musul’u, Irak’la Basra Körfezi’nden daha çok Anadolu’ya ve Akdeniz’e bağladığı için, İngiliz Temsilci Heyeti’nin öne sürdüğü ekonomik iddialar kendiliğinden düşmektedir...”

Musul sorununun tartışıldığı oturumda İsmet Paşa, Türk Hükümetinin görüşünü aktardığı konuşmasında son olarak Musul’un Anadolu’nun çeşitli yöreleri arasında stratejik bir önem arz ettiğini vurgulamış ve bölgenin Türkiye’nin tabii bir parçası olduğunu şu sözlerle noktalamıştı (Meray, 1973; 352 vd.): “Irak krallığına tamamıyla lüzumsuz olan ve gerçek değerden yoksun bir garanti verilmesi adına Türkiye’ye, Türk ve Kürt soyundan yarım milyon

insanın oturduğu bütün bir vilayetin, hiç bir neden olmaksızın, anayurttan ayrılmasına katlanamaz. Türk Temsilci Heyeti, haklı gösterilebilecek hiç bir nedene dayanmaksızın, Türkiye'ye yakıştırılan saldırı ya da fetih niyetlerini de asla kabul edemez”

İsmet Paşa'dan sonra konuşan İngiliz baş delegesi ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Musul Meselesi ile ilgili İngiliz görüşünü açıklamış, İsmet Paşa'nın tenkit ettiği mesnetsiz iddialarını yinelemiştir. Lord Curzon'un iddiaları arasında günümüz Ortadoğu sorununun ana teması olan Musul ve Irak petroleriyle ilgili düşünceleri ise oldukça manidardır. Lord Curzon konuşmasının sonunda ağızındaki baklayı çıkarmış ve dünya basınının petrol konusunda bol bol ve sürekli tartışmalar yaptığını da hatırlatarak şunları söylemiştir:

“İngiliz Hükümetinin, Musul'u elinde tutma isteğine ilişkin davranışını petrol sorununun etkilediği sanılmakta ve bunun böyle olduğu iddia edilmektedir. Musul Vilâyetindeki petrol sorununun benim öne sürdüğüm iddialarla hiç bir ilgisi yoktur. İngiliz tezini kendi başına ve bu ülkede var olabilecek doğal kaynakları hiç bir şekilde göz önünde tutmaksızın öne sürdüm. Musul dolaylarında ne kadar petrol bulunabileceğini, ya da işletmenin verimli olup olmayacağını, yoksa bu masalın boş bir hayal mi olduğunu bilmemekteyim. Ülkemin Dış işlerini yönetmekle görevli bulunduğum bütün süre boyunca hiç bir petrol kralıyla hiç bir zaman konuşmadım, hiç biriyle görüşmedim. Musul petrolünün ya da dünyada herhangi bir petrolün imtiyaz sahibi ya da imtiyaz sahipliği adayı ile ne bir konuşma, ne de pazarlık yaptım. Burada bulunan herkesin aynı şeyi söyleyebileceğini sanmıyorum”.

Halbuki aynı İngiltere, I. Dünya Harbinde 1915'te üç ayrı bakanlığına Irak petroleri ve rezervi hakkında rapor hazırlatıp savaş stratejilerini petrole göre oluşturmuştu. Dolayısıyla Lord Curzon'un konuşması, bölgede yaşayan insanların mukadderatı ile değil de bölgedeki yer altı kaynaklarının nasıl sahiplenileceğine dönük düşüncelerin açığa vurumundan ibaretti. Yoksa ne Irak, ne de savaş sırasında verilen vaatler yanında Musul'daki asli unsurun kim veya kimler olduğu, Türkmenlerin Türk veya Türk olmadığı gibi iddialar İngiltere'nin ve Lord Curzon'un umurunda değildi.

İngiltere'nin Musul'a ilişkin görüşünü açıkladıktan sonra Curzon, sorunun çözümü ve bir karara bağlanması için bağımsız bir organa götürülmesini önermişti. Bu organ da Milletler Cemiyeti idi. Lord Curzon'un bu önerisi, Fransız Başdelegesi Bompard ile İtalyan Başdelegesi Markı Garroni tarafından da desteklenmişti. 23 Ocak 1923 tarihinde yapılan toplantının öğleden sonraki oturumunda konuşan İsmet Paşa, Lord Curzon tarafından ortaya atılan ve sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini öngören teklifini reddetti.

Musul sorununun çözümü için ikinci oturumda son sözü alan Lord Curzon, Türk Temsilci Heyetinin, bu teklifi reddetmekte devam edecek olursa çıkabilecek olayların sorumlusu olacağını belirtmiş ve daha sonra cereyan edecek olaylara ışık tutması açısından, önemli görülen şu açıklamayı yapmıştır: *“...İnanmasını isterim ki, reddetmekte direnirse, ortaya çıkacak her şeyden - ister ayaklanma, ister kan dökülmesi, isterse Musul Vilâyeti'nde patlak verecek her çeşit güçlükler olsun - İsmet Paşa sorumlu olacaktır...”*

Lord Curzon, sözünde durmuş(!), ileride açıklanacağı gibi, Süleymaniye'nin bombardıman edilmesi, Nesturî ayaklanması ve Şeyh Said İsyanının çıkması gibi hususlarda İngiltere Hükümeti üzerine düşen görevleri harfiyyen yerine getirmişlerdi (Aydın, 1998; 179).

Lord Curzon, daha sonra Milletler Cemiyeti Misakı'nın 11. Maddesine göre hareket edeceklerini açıklayarak Milletler Cemiyeti'ne başvuracaklarını ifade etmişti. Uluslararası barışı bozacak gelişmeleri yaşandığını ve MC Meclisinin de bu sorunu incelemek üzere hemen

toplanmasını isteyeceklerini belirtmiştir. Türk Hükümetinin de davasını açıklamak üzere çağrılacağını; eğer Türk Hükümeti buna yanaşmazsa Misakta öngörülen bütün zorlama önlemlerinin harekete geçirileceği tehdidinde de bulunmuştu.

İsmet Paşa, Lord Curzon'un teklifini yeniden reddetmiş ve Musul sorununun Milletler Cemiyetinin hakemliğine sunulması önerisine katılmadığını açıklamıştı. İsmet Paşa, *"bu konuda dünya kamuoyunun Türkiye'yi haklı bulacağından"* kuşku duymadığını ifade etti.

İki tarafın da görüşlerinde ısrar etmeleri nedeniyle komisyon görüşmeleri, Musul konusunda herhangi bir sonuca varılmadan, sona erdi.

Lord Curzon 23 Ocak 1923 tarihinde yapılan komisyon toplantısından sonra, görüşmelerin gereksiz olduğuna hükmetmiş, Fransız ve İtalyan temsilcilerine konferansa son verilmesi hakkındaki düşüncesini ifade etmişti. Fransız ve İtalyan delegeleri konferansı dağıtmanın doğru olmayacağını öne sürmüşler ve şimdiye değin elde edilen sonuçların bir antlaşma projesi halinde toplanması ve *"ya kabul ya red"* şartıyla Türk Heyeti'ne sunulması hususunda Lord Curzon'u ikna etmişlerdi (Karacan, 1971; 257 vd.). Diğer taraftan Lord Curzon, Milletler Cemiyeti'ne müracaat ederek Türkiye'yi şikayet etmişti (Karacan, 1971; 62).

Müttefiklerin hazırladıkları antlaşma projesinde, Irak sınırının Milletler Cemiyeti tarafından tespit edileceği belirtiliyordu (Karacan, 1971; 271). Projeyi inceledikten sonra, 01 Şubat 1923 tarihinde Lord Curzon'la görüşen İsmet Paşa, bir muhtıra sunmuş ve müttefik antlaşma projesinin yirmi altı noktasına itiraz etmişti. İtiraz edilen noktalar arasında Musul da vardı.

Bu arada Fransız temsilcisi Bompard ve İtalyan temsilcisi Marki Garroni, Lord Curzon'dan Musul'da Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında halkoyuna başvurulmasını istemişler; fakat Curzon, Milletler Cemiyeti'ne mektup yazdığını ileri sürerek, bu sorunun, İngiliz Hükümeti'nin elinden çıktığını söylemişti (Karacan, 1971; 288 vd.).

İsmet Paşa da Lozan Konferansını kesintiye uğratmamak için 4 Şubat 1923'te İngiliz Temsilci Heyeti Başkanına yazdığı bir mektupta, barışın gerçekleştirilmesi amacıyla Musul sorununun Konferans programından çıkarılmasını, bu sorunun bir yıl içinde Türkiye ile İngiltere arasında çözülmesini önerdi. İsmet Paşa'nın önerisi üzerine, aynı gün saat 17.30'da düzenlenen *"Bir Türk talebini tazmin için Britanya beyyanname projesi"*nde Milletler Cemiyeti Meclisi'nden bir yıl geçmeden Türkiye ile Irak arasındaki sınırın tesbitine kalkışılmaması rica ediliyordu (Erim, 1946; 329). Böylece, Musul sorununda İngiliz görüşüne yaklaşılmış ve bu konuda ilk taviz verilmişti. Buna karşın, konferans kesintiye uğramaktan kurtarılamadı. Konferans kesildikten sonra, diğer heyetlerin Lozan'ı terk etmeleri üzerine Türk Heyeti de Ankara'ya döndü.

Müttefiklerin antlaşma projesine karşılık, TBMM Hükümeti ile Temsilci Heyeti yeni bir proje oluşturmuş; söz konusu proje ana hatlarıyla 27 Şubat 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gündeme getirilmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları III, 2023; 1507 vd.).

İsmet Paşa, dışişleri bakanı olarak Mecliste bu projenin ana çizgilerini açıklayarak Musul sorununun çözümünü ertelediklerini, bir yıl içinde İngiltere ile aralarında çözülmesini kabul ettiklerini, anlaşma olmadığı takdirde, sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmek suretiyle, müttefiklerin görüşüne yaklaşmak istediklerini açıkladı. Uzun görüşme ve tartışmalardan, sonra Hükümet ile Temsilci Heyeti üyelerinin yaptıkları açıklamalar dinlenmiş, sonuçta TBMM kararını vermişti. Meclisin kararı, aynı zamanda, Hükümet ve Temsilci Heyeti'ne karşı, güvenini belirtme anlamını da taşıyordu. Verilen karardan sonra, Vekiller Heyeti, İtilaf

Devletlerine verilecek karşı proje ile notayı hazırlamaya başlamış, 08 Mart 1923'te hazırlanan "*cevabî nota*" İstanbul'daki Yüksek Komiserler aracılığıyla, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirilmişti. Hükümetin hazırlamış olduğu karşı projede, Musul sorunuyla ilgili olarak, "*Türkiye ile Irak arasındaki sınır (Musul sorunu) bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında sulh yolu ile halledilecektir. Antlaşma olmazsa ihtilâf Milletler Cemiyeti'ne arz olunacaktır*" önerisine yer verilmişti (Karacan, 1971; 314 vd).

İsmet Paşa'ya niçin böyle bir talimat verildiği veya TMM ve Hükümet tarafından böyle bir yolun neden tercih edildiğini açıklamak mümkün değildir. Aksine, Türkiye için hayati önem taşıyan Musul sorunu, konferansın alenî celselerinde müzakereye devam edilmeliydi. Bu suretle, Türkiye'nin haklı sesi, konferans, dolayısıyla tüm dünya kamuoyuna iletilebilir ve Musul'da "*gasıb*" konumunda bulunan İngiltere, dünya kamuoyunun vicdanında yargılanabilirdi. Ayrıca İngiltere'nin barış görüşmelerini zora sokacak bir takım dayatmalarda bulunması da önlenmiş olurdu (Öke, 1987; 91 vd.).

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, konferans görüşmelerinin bu şekilde sonuçlanmasında, İsmet Paşa'nın Lozan'dan Ankara ile yaptığı gizli görüşmelerin şifresinin İngilizlerce deşifre edilmesinin de önemli derecede rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim TBMM'nin 29 Ocak 1923 tarihinde yaptığı gizli oturumda, "*İngilizler ile savaşın her ne pahasına olursa olsun önlenmesi*" yolunda alınan kararın bu yolla öğrenilmiş olması da İngilizlerin bu konudaki tutumlarına kesinlik kazandırmıştır (Sonyel, 1981; 179; TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2023; 14656). Sonuç itibarıyla alınan bu yönde bir karar, Musul sorununda sonun başlangıcı olmuştur.

Lozan Konferansından Sonra Türk-İrak Sınırı ve Musul Sorunu:

Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi 23 Nisan 1923'te başlamıştı. Musul sorunu hariç diğer konular tartışmaya açılmıştı. Sonuçta Türkiye-İrak Sınırı ve Musul Sorunu Lozan Barış Antlaşmasının 3. madde 2. fıkrasına sıkıştırılmıştı. İlgili madde içeriğinde; "*Türkiye ile Irak arasındaki sınır 9 ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında tayin edilecektir. Belirlenen süre içinde iki hükümet arasında uzlaşma olmadığı takdirde, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti meclisine arz olunacaktır*" bilgisi yer almıştı. Ayrıca tarafların, bu süre içinde her hangi bir düşmanca harekette bulunmamaları da önerilmişti (Meray, 1973; 4).

Dokuz aylık süreç Lozan Barış Antlaşmasına bağlı 14 numaralı protokolün 7. Maddesi gereğince Türk topraklarının boşaltılması tamamlanır tamamlanmaz başlayacaktı. Aynı protokole göre, Türk topraklarının boşaltılması işlemi Lozan Barış Antlaşmasının ve diğer senetlerin TBMM'nin onaylanmasından sonra başlayacak ve altı haftada tamamlanacaktı (Erim, 1946; 330).

Musul Vilâyetinde mevcut durumun korunması hususunda bu denli duyarlık gösteren Antlaşmaya bir de hüküm konmasını isteyen İngiltere, konulan hükme riayet etmemiştir. Nitekim, konferans başladığı sıralarda Irak'ın kuzey bölgesinde Süleymaniye'de çıkan bir ayaklanma yüzünden kente giremeyen İngilizler, Konferansın sona ermesinden kısa bir süre sonra, 23 Ağustos 1923 tarihinde Süleymaniye'yi bombalamışlar, bir yıl sonra da bu şehre girebilmişlerdir. Antlaşmanın açıkça ihlali anlamına gelen bu hareketi Türkiye, İstanbul'daki İngiliz Temsilcisi nezdinde protesto etmekle yetinmişti (La Question de Mossoul, 1925; Belge: 95; Gönlübol& Sar, 1992; 73; Bayur, 1973; 164).

İngiltere, işgâl kuvvetlerinin İstanbul'u tahliye işlemlerinin sona erdiği günlerde 5 Ekim 1923'te Türkiye'ye başvurarak, Musul sorununun görüşülmeye başlanmasını talep etti. Bu arada bölgedeki olaylar, İngilizlerin kışkırtmasıyla artarak devam etmişti. Nitekim, Türkmenlerin yoğun yaşadığı bölgelerde İngilizlerin koruyuculunda gerçekleştirilen geniş çaplı saldırılar 4 Mayıs 1924'de Kerkük'te yaşanmıştı. Bu katliama Levi, Ermeni, Nesturi ve Kerkük Katliamı gibi çeşitli isimler verilmişti (Köprülü, 1996; 110). 1924 Mayısının ilk günlerinde "*Teyyari ve Ermeni paralı askerleri*" Kerkük'e girmiş, 04 Mayıs 1924'te Ramazan Bayramı öncesinde bazı paralı askerler çarşıdaki Türkmen bir satıcıdan yaptığı alış-verişten sonra para ödemek istememişti. Bunun üzerine Türkmen satıcı ile askerler arasında tartışma yaşanmış; hatta olay kavgaya dönüşmüş ve bir asker yaralanmıştı. Olay yerinden kaçan askerler, bu kez de kışlalardaki Süryani askerler ile çarşıya gelip halkın üzerine rastgele ateş açmaya başlamışlar; kadınlara musallat olmuşlar ve nüfuzlu Türkmen ailelerinin evlerini basıp insanları ailelerinin gözleri önünde katlederek işi katliama dönüştürmüşlerdi (Erdoğan& Öz, 2017; 241 vd; Marufselim, 2007; 38). Irak polisi de İngiliz subaylarından emir aldıkları için katliama seyirci kalmışlardı (Hürmüzlü, 2005; 74). Olayların duyulması üzerine Türkmenler ve çevre köylerde yaşayan halk, İngilizlere karşı silahla karşılık vermek zorunda kalmışlardı. 72 saat süren çatışmalardan sonra bölgede inisiyatif kaybetmek endişesiyle İngilizler şehrin bazı kesimlerini havadan bombardımana tabi tutmuşlardı. Ayrıca Şeyh Mahmud ile oğullarının da içlerinde bulunduğu 280 Türkmeni katlederek şehit etmişler, birçok ev ve iş yerini de yağmalamışlardı. Büyük tepkiler gelmesinden sonra İngiltere olaya karışan paralı askerleri tutuklatmıştı. 8 Süryani müebbet, 5 Süryani ise beş yıl hapis cezasına çarptırılmış; ancak cezaları infaz edilmeyerek İmadiye'deki May Köyü'nde zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardı (Erdoğan& Öz, 2017; 242; Köprülü, 1999; 26 vd; Pamukçu, 1999; 4;Küzeci, 2004; 42 vd).

Bölgede tansiyonun yükseldiği böyle bir süreçte 19 Mayıs 1924'te Musul sorununun çözümü için İstanbul'da bir konferans toplanmasına karar verilmişti (Dışişleri Bakanlığı, 1974; 80; Bayur, 1973; 165). İstanbul Kasımpaşa'da eski Harbiye Nezareti'nde başlayan görüşmelere Türk Heyeti adına TBMM Başkanı Fethi Okyar, İngiltere adına ise Irak Yüksek Komiseri Percy Cox başkanlık yapmıştı.

24 Mayıs 1924 tarihinde yapılan görüşmelerde İngilizler, ortalığı karıştırmak, Musul sorununu sürüncemede bırakmak ve meselenin Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesini sağlamak için Türkiye'den Hakkâri'yi istediler. Neden olarak da Hakkâri'ye bağlı Beytüş-Şebâb, Çölemerik ve Revandiz'de yaşayan Nestûrîlerin geleceğini gösterdiler (Gönlübol& Sar, 1992; 74; Melek, 1983; 46). Bu durum, "*Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak*" anlamına geliyordu. Türk heyeti, Musul'un Türkiye'nin doğal bir parçası olduğu tezini işleyerek, Musul'u tekrar elde edebileceğini düşünürken, İngilizler ise kasıtlı bir şekilde işi içinden çıkılmaz bir hale getirerek Hakkâri'nin de yeni kurulan Irak devletine verilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Bu, siyasi bir manevradan başka bir şey değildi. Sorun her halükarda, İngiltere'nin kontrolü altında bulunan Milletler Cemiyeti Meclisine götürülmeliydi. Zira üyelerinin tamamına yakını İngiltere'nin güdümünde olan Milletler Cemiyetinden, İngiltere adına olumsuz bir karar çıkması imkânsızdı. Nitekim İngiltere'nin kabul edilmesi mümkün olmayan istekleri sebebiyle konferans bir çıkmaza girdi. 5 Haziran 1924 tarihinde yapılan son görüşmelerden de bir sonuç çıkmayınca konferansa son verildi (Aydın& Aydın, 2016; 369 vd.).

Musul sorunu, Haliç Konferansı'nda çözümlenemeyince, Milletler Cemiyeti Meclisine götürülmüştü. İngiltere, 06 Ağustos 1924'te Milletler Cemiyeti Konseyine başvurarak, Musul sorununun gündeme alınmasını istedi. Musul sorunu, Milletler Cemiyeti Meclisinde 20 Eylül 1924'ten sonra görüşülmeye başlandı. Türk temsilcisi Fethi Okyar, Lozan'da ve Haliç Konferansı'nda belirtilen Türk tezini burada da tekrar ederek, halk oylaması yapılmasını

önermişti (Aydın Tarihi, 1340; 135 vd.). İngiliz temsilcisi Lord Parmoor ise halk oylaması önerisine, “*halkın cahil olması ve sınır işlerinden anlayamayacağı*” gerekçesiyle karşı çıkmıştı (Aydın Tarihi, 1341; 315; Longrigg, 1956; 153). Milletler Cemiyeti Meclisi, tarafların bölgedeki mevcut konumlarını değiştirmemelerine yönelik bir karar aldıktan sonra Musul halkının isteklerini öğrenmek üzere üç kişilik bir komisyon oluşturdu (Kürkçüoğlu, 1978; 294). Statükonun korunmasına yönelik karar alınmasına karşın Musul ve civarında Türklerle İngilizler arasında küçük çaplı çatışmalar yaşanmaya başlamış; hatta İngiltere, 9 Ekim 1924’te bir ultimatom vermiş ve Türk kuvvetleri 48 saat içinde belirlenen sınır hattının gerisine çekilmezse zor kullanacağını açıklamıştı. Bunun üzerine Türkiye, olayların büyümemesi için Milletler Cemiyeti’ne müracaat ederek geçici bir sınır çizgisinin belirlenmesini talep etti. Türkiye’nin müracaatı üzerine 29 Ekim 1924’te “*Brüksel Hattı*” adıyla bir sınır çizgisi tespit edildi. Taraflara, geçici de olsa söz konusu sınır çizgisine uymaları konusunda uyarıda bulunuldu (La Question de Mossoul, 1925; Belge: 148; Longrigg, 1956, 153).

Musul’a giden Milletler Cemiyeti komisyonu, ancak bu tedbirler alındıktan sonra görevini yerine getirebilmişti. Milletler Cemiyeti komisyonu, Macaristan’ın eski başbakanı Kont Paul Teleki, Belçikalı emekli asker Paulis ve İsveç’in Bükreş elçisi De Wirsén’den oluşmuştu. Komisyon 13 Kasım 1924’te Cenevre’de toplanmış ve çalışma şeklini belirledikten sonra taraflara sunulacak bir soru listesi düzenlemişti. Londra’yı ve Ankara’yı da ziyaret eden komisyon üyeleri, gerekli temaslarda bulduktan Konya’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşlerdi. Daha sonra Musul’a hareket eden Komisyona Türkiye adına Cevat Çobanlı Paşa eşlik etmişti. Komisyon, yaklaşık bir yıl bölgede incelemeler yaptıktan sonra 16 Temmuz 1925’te sözde bölge halkının isteklerini dile getiren bir rapor hazırlayarak Milletler Cemiyeti Meclisine sunmuştu (Aydın& Aydın, 2016; 369 vd.).

Hazırlanan rapor ve tavsiye kararında; Musul Vilâyetinin çoğunluğunun Arap ve Kürtlerden oluştuğunu, bu nedenle Musul’un Irak’ın bir parçası sayılması gerektiğini ve Irak’ın 25 yıl süreyle İngiliz mandası altına konulması önerilmişti. Türkiye ile Irak arasındaki sınır çizgisinin de Brüksel’de belirlenen sınır çizgisinin olması gerektiği vurgulanmıştı. Yukarıda sunulan önerilere uyulmadığı takdirde Musul Vilâyetinin Türkiye’ye verilmesinin uygun olacağını da belirtmişlerdi. Bu önerilerin dışında eğer Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul bölgesini ikiye ayırarak, o zaman küçük Zap hattının sınır olarak kabul edilmesinin uygun olacağı hatırlatılmıştı (Aydın Tarihi, 1341; 315; Longrigg, 1956; 154).

Milletler Cemiyeti, komisyonun hazırlamış olduğu raporu ve tavsiye kararını sözde dikkate alarak karar vermişti. Gerçekte ise Musul’u İngilizlerin insafına terk etmişti. Türkiye, Milletler Cemiyeti’nin verdiği kararı protesto edip tanımayacağını bildirmişti. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ise Milletler Cemiyetinin ancak kuruluş sözleşmesine bağlı kalmak sureti ile karar verebileceğini; bu şekilde bağlayıcı bir karar veremeyeceğini belirtmişti (Aras, 1935; 21; Kürkçüoğlu, 1978; 297). Milletler Cemiyeti, Türkiye’nin tüm itirazlarına rağmen 16 Aralık 1925’te Musul’u Irak’ın bir parçası olarak kabul ederek 25 yıl boyunca İngiltere’nin manda idaresi altında kalmasına karar vermiştir (Aydın, 2001; 15 vd.).

Bu hadiseler gerçekleşirken Anadolu’da Şeyh Said isyanı çıkmıştı. Daha Tahkik Heyeti’nin hazırladığı rapor, Milletler Cemiyeti’ne teslim edilmeden Türk Hükümeti İbn-i Suud’un başlatacağı bir hareketle birlikte koordineli olarak Musul’a ilerlemeyi planlamakta idi. Türk ileri hareketi hesapları yapılırken Doğu Anadolu’da 13 Şubat 1925’de Piran’da başlayan ayaklanmada Şeyh Said’e Butyanlı, Mestanlı, Tavaslı ve Sivanlı aşiretleri de katılmışlardı. Erzurum, Elazığ, Muş ve Varto’ya kadar ilerleyen ayaklanma, iktidar değişikliği ile İsmet Paşa’nın yönetime gelmesi ve sıkıyönetim ilan edilmesi sonucunda bastırılmış, Şeyh Said ile

arkadaşları yakalanarak idam edilmişlerdir (İnönü, 1987; 198 vd; Şimşir, 1975; 101 vd; Aybars, 1988; 261 vd.).

Türkiye, ne yazık ki savaş sonrası dünya düzeninin hâkimi olan İngiltere'ye fazla direnememişti. Son on yılını savaşlarla geçirmiş, ekonomik ve toplumsal yapısında ciddi yaralar almıştı. Bu noktada en önemli sorun, Şeyh Said isyanı ile yaşanmıştı. Osmanlı Devletinin son dönemlerinden itibaren birikmiş olan ekonomik sorunlar da Türkiye'yi sıkıntıya sokan ve çözümlenmesi gereken önemli sorunlardan biri idi. Türkiye, iç ve dış politikasında yaşananların da etkisiyle İngiltere ile olan ilişkilerini gözden geçirme gereği duymuştu. Bu nedenlerle Türkiye, İngiltere ile yaptığı görüşmeler sonunda 05 Haziran 1926'da Ankara Antlaşmasını imzalamıştı (Soysal, 1989; 310).

1926 tarihli Ankara Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla Türkiye ile Irak arasındaki sınır ise Milletler Meclisi tarafından Brüksel'de oluşturulan ve Türkiye lehine küçük değişiklikler içeren bir sınır hattı olarak belirlenmişti. Irak Hükümeti de Musul üzerindeki haklarından vaz geçen Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine 25 yıl boyunca ile petrol gelirlerinden alacağı aidatının % 10'unu verecekti. 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması'na ek olarak sunulan bir teklifte ise Türkiye isterse, toplu olarak bir defada 500.000 sterlin alabilecekti (Kürkçüoğlu, 1978; 317). Ankara Antlaşması, TBMM'nin 07 Haziran 1926 tarihli birleşiminde; iki milletvekilinin çekimser ve bir milletvekilinin de ret oyuna karşılık 142 oyla kabul edildi. İki ülke arasındaki hasmâne politika, bir müddet daha devam etse de Musul meselesinin çözümü; Türkiye ve İngiltere arasında I. Dünya Savaşından beri süregelen çatışma dönemini sona erdirmişti (Aydın.1998; 198).

Irak'ta İngiliz Manda Yönetiminin Son Bulması

Yeni bir devlet oluşturulmasına ve Faysal'ın kral olarak devletin başına geçirilmesine karşın, Irak'ta manda idaresi ve İngiliz nüfuzu uzun bir süre devam etmişti. Nitekim İngilizler güvenlik teşkilatı, sağlık, gümrük ve haberleşme gibi stratejik önemi haiz kurumlarda görevlendirilmişler ve böylece ülkenin kontrolünü elden bırakmamışlardı. Ancak bir süre sonra Irak'ta yönetimden kaynaklanan huzursuzluklar ve bu arada 1927 yılında petrol üretiminin artması ve elde edilen gelirden yabancı şirketlerin aslan payını almaları nedeniyle halk arasında tepkiler artmaya başlamıştı. Söz konusu tepkiler, Irak İngiliz manda yönetimine karşı baş gösteren bağımsızlık düşüncelerini de güçlendirmişti. İngiltere ise Türkiye'den Musul ve Kerkük'e yönelik bir tehlikenin gelmeyeceğine kanaat getirmesi üzerine, kendisine hayli pahalıya mal olan işgali sürdürmesinin bir anlamı olmayacağını düşünmüş, yirmi beş yıllık şarttan vazgeçerek manda yönetimini sonlandırmıştı (Kurşun, 2019; 43).

İngiltere, Haziran 1930'da Irak'ın bağımsızlığını tanımış; ancak ipleri tamamen bırakmamıştı. İngiltere-İrak antlaşmasıyla Irak, dış politikada İngiltere'ye danışacaktı. İngiltere, Irak hava sahası ve limanlarından serbestçe yararlanacak, askeri üsler üzerindeki İngiliz hâkimiyeti de devam edecekti. Bu süreçte Milletler Cemiyeti'ne üye olabilmek için 30 Mayıs 1932'de "Irak Krallığı Deklarasyonu" yayımlanmıştı. Bu deklarasyonda Türkmenlerin varlığı kabul ve garanti edilmişti. Ülke içerisindeki azınlıkların dil, din, ırk ayrımı yapılmadan hak ve özgürlükleri garanti altına alınmış; kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabilecekleri teyit edilmişti (Duman, 2012; 88; Turan, 1996; 26). Irak Krallığı Deklarasyonunun Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında olduğu ifade edilmiştir.

Irak, 03 Ekim 1932'de Milletler Cemiyeti'ne katılmıştı. Irak üzerindeki İngiliz nüfuzu, Kral Faysal'ın 1933'te ölmesiyle giderek azalmaya başlamıştı. Özellikle yerine geçen oğlu Gazi'nin dönemi iç karışıklıkların ve çalkantıların olduğu bir süreçti. 08 Eylül 1933'ten 04

Nisan 1939'a kadar süren bu dönemde Başbakan Nuri Said'in devlet yönetimindeki rolü 1958 yılındaki darbeye kadar artarak devam etmiştir. Kral Gazi'nin 04 Nisan 1939'da ölmesinden sonra oğlu II. Faysal kral olmuş ancak yaşının küçük olmasından dolayı amcası Abdullah naib olarak bu görevi üstlenmiştir (Kurşun, 1997; 414).

Irak'ın kuruluşundan başlayarak Türkmenlerin varlığı kabul ve garanti edilmesine, anayasal hak ve özgürlüklerini serbestçe kullanacaklarına ve kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabileceklerine dair kararlar olmasına karşın bu, kağıt üzerinde kalmış ve pey der pey Irak'taki Türkmen varlığı yok sayılmaya çalışılmıştır (Şimşir, 2004; 207). Görünüş itibari ile bazı siyasi ve kültürel haklar verilmekle beraber Arap milliyetçiliği ve Irak vatandaşlığı düşüncesi ön plana çıkartılmış, böylece Türkmenlerin haklarını kullanmaları engellenmiştir. Buna dayalı olarak 1931 yılında Kerkük'ün şehir merkezi dışında kalan ilkokullarda Türkçe öğretimi yasaklanmış ve Kerkük'te bırakılan birkaç okulda ise Türkçe, yabancı bir dil dersi gibi ele alınarak haftada bir saatle sınırlandırılmıştır. Irak yönetimi, 1937'de ise bu uygulamadan da vazgeçmiştir. Ayrıca Türkmen memurlar, Türkmenlerle meskun olmayan bölgelerde çalıştırılmış, uzak bölgelere sürülmüştür. Türkmenlerin sosyal ve yardım amaçlı dernekler kurmalarına izin verilmemiştir. Türkçe basın-yayın faaliyetleri yasaklanmıştır. Türkmenlerin sindirilmesine yönelik uygulamalar Nuri Said döneminde, had safhaya ulaşmıştı. 1937'de Sadabat Paktı'nın oluşturulması sürecinde, Irak'ta bulunan Türk heyetinin Kerkük'ü ziyaret etmesi bile Irak yöneticilerini tedirgin etmişti. Ziyaretin gerçekleştiği gün Kerkük'te olağanüstü coşkulu bir gün yaşamış; ancak bu ziyaretin ardından yüzlerce Türkmen entellektüeli, Irak hükümeti tarafından tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. Bu olayın ardından Türkiye'den bu bölgeye giden heyetlerin Kerkük'ü ziyaret etmesine izin verilmemiştir (Duman, 2012; 88; Saatçi, 2003; 179 vd.).

12 Temmuz 1946 tarihli Gavurbağı Katliamı

1920 yılında Telafer'de ve 1924 yılında Kerkük'te Türkmenlere yönelik katliamlardan sonra Kerkük'te 1946 yılında büyük ve acılı bir olay daha yaşanmıştı. Kerkük'te İngilizlerin kontrolünde kurulan ve çok uluslu İraç Petroleum Company (IPC), Kerkük'teki sosyo-ekonomik dönüşümün de belirleyicisi idi. IPC'de çalışan işçiler hayat standartlarının yükseltilmesi için şirket yöneticilerine başvurmuş, ücretlerinin artırılmasını ve çalışma şartlarının düzenlenmesini istemişlerdi. İsteklerinin dikkate alınmadığını gören işçiler, dilekçe vermiş ve gazeteler aracılığıyla protesto ederek haklarını demokratik yollarla dile getirmişlerdi. Sonunda 03 Temmuz 1946'da Kerkük'te IPC'de çalışan ve önemli bir kısmı Türkmenlerden oluşan beş bine yakın petrol işçisi, İKP liderliği altında yüksek ücret talepleri, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve kötü muamelenin sonlandırılması için greve gitmişlerdi (Pamukçu, 2019; 101; Duman, 2012; 88-89).

İstekler dikkate alınmadığı gibi temsilciler tutuklanmıştı. Bu duruma tepki olarak işçiler eylemlerine devam kararı almışlardı. Başta çalışma şartlarını ve ücretleri protesto eden grup, Gavurbağı meydanında düzenli olarak toplanıp gösteri ve konuşmalar yapmışlardı. Yetkililerin tüm uyarılarına rağmen işçiler taleplerinden geri adım atmamışlar ve haklarını alabilmek için direnişe devam etmişlerdi. 12 Temmuz günü İngilizlerin baskısıyla Gavurbağı Meydanını kuşatma altına alan polisin grevi bitirme uyarısı reddedilince topluluğa ateş açılmış, en az 10 işçi hayatını kaybetmiş, birçok işçi yaralanmıştı (Pamukçu, 2019; 101 vd; Hürmüzlü, 2006; 91 vd; Marufoğlu, 2002; 606).

"Gavurbağı Katliamı" olarak hafızalarda iz bırakan bu katliamın niçin yapıldığı hâlâ meçhuldür. Aslında Türk düşmanlığını kendilerine hedef edinen Iraklılar için her hangi bir nedene gerek yoktu (Saatçi, 2003; 180). Zira ölenlerin tamamına yakını Türkmenlerdi.

Türkmenlerin hafızalarından silinmeyecek büyük acı ve kanayan yaraya neden olan “Gavurbağı Katliamı” hakkında Hükümetin resmi söylemi ise komünizm işbirlikçisi olan Kerküklü göstericilerin kışkırtıcı hareketlerde bulunmaları yüzünden olayların yaşandığı yönündeydi. 1946’da henüz komünizm ve sosyalizm gibi ideolojilerin dünyada yeteri kadar güç bulamadıkları bir dönemde Irak gibi coğrafyada komünist işçi hareketinin yeşermesini iddia etmek oldukça abartılı bir durumdur (Mengü, 2012; 109; Doğan; 2018; 7; Marr, 2017; 47).

Olayla ilgili yapılan çalışmalarda ve dönemin Irak Hükümetince hazırlatılan soruşturma raporunda; işçilerin silahsız olduğu ve sadece taşla karşılık verdikleri belirtilmiştir. Ayrıca polisin gösterilerin yeri ve zamanından haberdar olduğu böylece gösteriler kontrol altında tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca raporda greve katılan kimselerin saldırgan olmadıkları ve uysalca hareket ettikleri ifade edilmektedir (Hürmüzlü, 2006; 91 vd).

Türkmenlerin başına gelen felaket silsilesi, Türkmenler arasında birlik ve beraberlik mesajlarının yayılmasını sağlamıştı. Milli kimlik ve kültürlerinin korunması için belirli faaliyetler yapmanın gerekliliği de ortaya çıkmıştır (Hazır, 2020; 20 vd). Nitekim Kendi diliyle eğitim öğretim yapamayan Türkmenler, 1947’den sonra kendi aralarında, özellikle evlerde bir okuma-yazma seferberliği başlatmışlardır (Saray, 2006; 108). Bu durumu ortaya çıkaran etkenlerinden birisi de 1950 yılında birçok bölgede Türkçe eğitimin yasaklanmasıdır.

Ne yazık ki Gavurbağı Katliamı, Türkmenler için siyasi bakımdan bir dönüm noktası olması gerekirken tam aksine onların daha fazla siyasi yalnızlığına ve sosyal bakımdan kabuğuna çekilmelerine neden olmuştur (Samancı, 1999; 74). Irak yönetimi, Türkmenlerin sosyal ve kültürel alanlarda faaliyet gösteren dernek kurmalarını, kendi dillerinde eğitim verme ve yayın yapma gibi buna benzer birçok temel hak ve hürriyetlerini ya kısıtlanmış ya da tamamen yasaklanmıştır (Güngör, 2014; 21 vd). Sindirme politikası 1958 yılına kadar devam etmiştir.

Kerkük Katliamı (14 Temmuz 1959)

Irak’ta demokratikleşme sürecinde çalkantılar dinmemiş, General Abdülkerim Kasım, 14 Temmuz 1958’de yapılan bir hükümet darbesiyle krallığa son vererek cumhuriyeti ilân etmişti. Kâsım liderliğinde darbeyi gerçekleştiren yeni Irak yönetimi, Türkmenleri, Irak’ı oluşturan üç ana unsurdan biri olarak kabul etmişti. Nitekim 1957 nüfus sayımında (Duman, 2012; 89) 567 bin olarak ifade edilen Türkmenler de alınan karar doğrultusunda yeni iktidarı desteklemişler; ancak kısa bir süre sonra komünist grupların kontrolü ele geçirmeleri ve Kuzey Irak’ta ortaya çıkan Kürt devleti kurma teşebbüsleri Türkmenler için yeniden sancılı bir dönemin başlamasına sebep olmuştu (DİA, 1999; 99). Bölgede yaşanan gerginliğin en önemli nedeni, büyük devletlerin bölgedeki nüfuz mücadelesidir. Nitekim Süveyş Krizi’nin ardından Sovyetler Birliği, Orta Doğu’da daha da etkin bir konuma gelmiş; önce Suriye’de ardından da Irak’ta yaşanan rejim değişikliğiyle güç dengesini kendi lehine değiştirmişti. Sovyetler Birliğinin Ortadoğu’daki nüfuz alanlarını genişletmesini kendisi için büyük bir tehdit olarak gören Türkiye, önce Suriye’ye ardından ise Irak’a yönelik askeri müdahale planları yapmıştı. Ancak Türkiye’nin sınır ötesi planlarından haberdar olan Sovyetler Birliği, bir nota vermiş ve aba altından sopa göstererek Türkiye’yi uyarılmıştı (Armaoğlu, 2016; 464; Kürkçüoğlu, 1972; 130 vd.). Notada ayrıca Fatih Rüştü Zorlu’nun Irak ve Sovyetler Birliği’nde yaşayan Müslümanlara dair söylemlerinden duyulan rahatsızlık da dile getirilmişti (Ertuğrul, 2010; 222). Türkiye’nin Sovyetler Birliğini Türk soydaşları üzerinden tehdit etmiş olması Irak’ta ki Türkmen nüfusunu Sovyetler Birliği’nin müttefiki olan Komünist Partinin hedefi durumuna getirmiştir (Salihi, 2020; 309 vd.).

Rusya’da sürgünde bulunan Molla Mustafa Barzani’nin darbeden sonra dönerek Kuzey Irak’ta bir Kürt devleti kurma teşebbüsüne girişmesi; zengin petrol yataklarının bulunduğu Kerkük’ü kendi hâkimiyeti altına almaya çalışması, Türkmenler arasında gerginliğe yol açan önemli gelişmelerden biri olmuştur. 22 Ekim 1958’de bölgede başlayan ve kısa sürede artan gerginlik, 24 Ekim’de silahlı Kürt grupları ile Türkmenler arasında bir çatışmaya dönüşmüştü. Özellikle Barzani’nin Kerkük’e geldiği akşam Kürtler tarafından Türkmenlerin oturduğu Yıldız Kahvesi’ne bir saldırı olmuştur. 22 Ekim akşamı, orduvinde misafir edilen Barzani, Kürdistan hayalini gerçeğe dönüştürmek için Kerkük’te Türkmenlere karşı bir takım planlar hazırlamış ve bir sonraki gün de Süleymaniye’den gelen ve Barzani’nin posterlerini taşıyan yüzlerce silahlı Kürt, Türkmenlerin aleyhine “Kerkük Kürt şehridir”, “Türkmenler şehri terk edin”, “Kahrolsun Turancılar” şeklinde son derece kışkırtıcı Kürtçe sloganlar atarak Kerkük’te bir gövde gösterisi yapmışlardı. Bu olaylar üzerine Kerkük’te çatışmalar yaşanmış, 5000 kadar Kürt, sokaklarda taşkınlık yaparak üç Türkmen’i ağır şekilde yaralamıştı. Ayrıca Türkmenlerin dükkânlarını da yağmalamışlardı. Kerkük Garnizon Komutanı olan Hidayet Arslan, kargaşanın daha çok büyümemesi için çabalamışsa da Türkmenlere karşı girişilen saldırılardan dolayı üzüntüden kalp krizi geçirerek ölmüştü (Yılmaz, 2005; 68). Barzani de amacına ulaşamamış, yaşanan gerginlik sonrasında Kerkük’ü asker ve polis korumasına terk etmek zorunda kalmıştı (Öznu, 2003; 85; Yakuboğlu, 1976; 30).

Bu çatışmalar sırasında Kerkük Garnizon Komutanı Binbaşı Hidâyet Arslan’ın kalp krizi geçirip vefat etmesi üzerine Türkler galeyana gelmiş; olaylar 2. Tümen Komutanı General Nâzım Tabakçalı ile Türk liderlerden Atâ Hayrullah’ın çabalarıyla yatıştırılmıştır. (Demirci, 1986; 72). Bununla birlikte Nâzım Tabakçalı’nın Irak Hükümeti’ne Kürtler’in Kerkük üzerindeki planları konusunda yapmış olduğu uyarılar ise sonuçsuz kalmıştı (Yılmaz, 2005; 69 vd.). Söz konusu dönemde Irak’tan sınır dışı edilen Nizâmeddin Neftçi’nin açıklamalarına göre, ihtilâl günlerinde komünistler 400 kadar Türk aydınının isimlerini içeren bir liste hazırlayarak bunları ortadan kaldırılmak istemişlerdi. Bu teşebbüs, General Nâzım Tabakçalı’nın çabaları ile önlenmişti (DİA, 1999; 101).

Bu sıralarda Irak’ta iktidarda bulunan Sovyet yanlısı hükümete tepkiler artmış ve Albay Abdülvehhâb Şevvâf tarafından 08 Mart 1959’da başlatılan ayaklanma başarısız olmuş ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Kerkük’te 2. Tümen kumandanı olan General Nâzım Tabakçalı da bu isyana destek olduğu gerekçesiyle görevinden alınarak yargılanmış ve idam edilmiştir. Yerine Tuğgeneral Davud el-Cenabi tayin edilerek Kerkük’te yönetim kadrolarına komünistler getirilmiş ve Türkler arasında tutuklamalar başlatılmıştır. Başta Türkçe-Arapça yayın yapan *Beşîr* gazetesinin yayın kadrosu olmak üzere çok sayıda Türkmen tutuklanmış, bir kısmı da sürgüne gönderilmişti (Saatçi, 2006; 228; Öz, 2014; 50; Küzeci, 2004; 87).

Kerkük’te komünist ve Kürtçü bir kadrolaşmanın yaşandığı bu süreçte, 14 Temmuz 1959’da cumhuriyetin kuruluş yıldönümü kutlamalarını fırsat bilen ve önceden silahlandırılan Kürtler, Türklere saldırmışlardır (Pamukçu, 2019; 108 vd; Doğan, 2018; 7). Üç gün üç gece süren ve “Kerkük katliamı” denilen bu olaylar sırasında büyük bir kıyım gerçekleştirilmişti. Birçok Türkmen katledilerek şehit edilmişti. Türk liderleri evlerinden alınarak kışlada yapılan beş on dakikalık yargılamalardan sonra kurşuna dizilmişlerdi. Çok sayıda Türk de çeşitli işkenceler altında öldürülmüştü (Nakip, 2007; 139 vd.). Türkmenlerin ev ve iş yerlerinin yağmalanıp yakılması, 130 Türkmen’in ağır yaralanması, birçoğunun kaybolması ve 3000 Türkmen’in de tutuklanmasıyla sonuçlanan (Türkmenoğlu, 2006; 50) bu olayların Türkiye’de duyulması üzerine Irak hükümetine uyarıda bulunulmuş, olayların önlenmesi ve tekrarlanmaması konusunda güvence alınmıştı. Türk basınına yansıyan haberlerde de Kerkük’e bir inceleme komisyonu gönderildiği, komisyonunun incelemelerinden sonra 3 Ağustos günü

Başbakan General Kasım'ın katliamın bilançosunu açıkladığı yer almıştı. General Kasım'ın açıklamalarında da yer aldığı gibi Kerkük Katliamı sırasında 120 Türkmen'in öldürüldüğü, bunlardan 41 kişinin diri diri gömüldüğü, gömülenlerden üçünün hastaneye kaldırıldığı bilgisi, yapılan katliamı teyit eder mahiyette idi. (Hürriyet Gazetesi, 4 Ağustos 1959). Bir süre sonra Kerkük katliamının sorumlusu Dâvûd el-Cenâbî ile birlikte 260 kişi tutuklanmış; yargılamalar sonucunda sanıkların bir kısmı idama mahkûm edilmiş, bir kısmına da çeşitli hapis cezaları verilmişse de idam cezaları infaz edilmemişti. Buna karşın serbest bırakılan suçlulardan kırk kadarının bir müddet sonra suikastlar sonucunda öldürüldüğü bilinmektedir (Güngör, 2014; 22 vd; Hürmüzlü, 2005;106 vd.).

Türkmenlerin hafızasında hâlâ kanayan bir yara olan Kerkük Katliamı, günümüze dek her yıl anılmaktadır. Türkmenlerin bu olayla ilgili hafızasında olumsuz iz bırakan bir diğer husus da Türkiye'nin kayıtsız tutumu olmuştur. Üç gün süren bir katliama Türkiye'nin etkin bir şekilde müdahil olmaması, Türkmenlerde hayal kırıklığı yaratmıştır. Katliamın yaşandığı günlerde Irak hükümetiyle aynı çizgide bulunan Mısır'ın Kahire Radyosu haberlerinde bile Türkmenlerin katledildiğine ilişkin haberler yer alırken Ankara Radyosu yaşanan olayları Kerkük'te İngiliz petrol şirketine karşı yapılmış bir eylem olarak anlatmıştı. Ayrıca konuyla ilgili yapılacak basın toplantıları ve gösteriler polisler tarafından engellenmişti (Kerkük, 2012; 7-8). Nitekim resmi makamlarca Kerkük'te yaşanan katliam Türk kamuoyundan saklanarak sadece haberler sansür edilmemiş; Türk Talebe Birliğince yapılmak istenen protesto yürüyüşüne de izin verilmemişti (Karadeniz, 2011; 188 vd). Ayrıca Türk Hükümeti, 02 Ekim 1959 tarihinde aldığı bir kararla Kerkük Türkmen katliamına dair resim, film ve dokümanların Türkiye'ye sokulmasını ve haber yapılmasını yasaklamıştı (Sakin, 2014; 347).

Irak yönetimi, bu olaylardan sonra Türkmenlerin kimlik mücadelesinde önemli bir adım olacak bazı kararlar alarak sükuneti sağlama yoluna gitmişti. Örneğin Irak hükümeti nezdinde yapılan girişimlerle Bağdat Radyosu 1 Şubat 1959 tarihinden itibaren günde yarım saat süreyle Türkmençe yayın yapmaya başlamış; Bağdat'ta kurulan Türkmen Kardeşlik Ocağı da Türkçe-Arapça olarak Kardeşlik Dergisi adı ile sosyal ve kültürel alanlarda önemli hizmetlere imza atmaya başlamıştı (Saatçi, 2003; 230). Ancak bu olumlu gelişmelere ve sağlanan kültürel haklara rağmen Kürtlerin gerisinde kaldıkları gibi bir müddet sonra siyasî haklardan da mahrum olmuşlardı.

1963'te devlet başkanı olan Abdüsselâm Ârif döneminde, haklarında idam hükmü bulunan Kerkük katliamı sanıklarından yirmi sekiz kişinin cezaları infaz edilmiş; bir nebze de olsa Türkmenlerin hukuku gözetilmiş ve Türkmenler için ılımlı bir dönem başlamıştı. Ne var ki, Türkmenlere karşı Irak yönetiminin başlattığı bu ılımlı yaklaşım kısa sürmüştü. 17 Temmuz 1968'de Sosyalist Arap Baas Partisi darbeyle iş başına gelmiş; iktidara gelir gelmez de bir tasfiye hareketine başlamıştı. İlk olarak 51 kişinin idam edilmesine karar vermişti ki bunlar arasında Türk casusu olmakla suçlanan bir önceki hükümetin Ekonomi ve Ticaret Bakanı Nizâmeddin Ârif de bulunmaktaydı. Yine bu dönemde 02 Ocak 1969 tarihinde tutuklanan ve orduda görevli bulunan Çavuş Fâzıl Dâkûkî de işkenceyle öldürülmüştü.

Baas Partisinin iktidara gelmesinden sonra 1970 yılında yapılan anayasa değişikliği ile Hasan el-Bekir devlet başkanı, Saddam Hüseyin ise yardımcısı olmuştu. Baas Partisi Anayasa değişikliğine bağlı olarak 1960'tan itibaren ayaklanan Kürtlere özerklik verilmesi için bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Buna göre Kürtlerin mecliste temsil edilmesi, özerk bir Kürt bölgesinin kurulması ve cumhurbaşkanı yardımcısının da Kürtlerden seçilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece yönetimde Kürtlerin önünü açacak önemli kararlar kabul edilmiş oluyordu.

Diğer taraftan anayasa taslağında Kürtler'in başkent yapmak istedikleri Kerkük'ün de Türklüğü kabul edilmiş; böylece Türkmenlerin, Kürtlere karşı önemli bir denge unsuru olarak gönülleri alınmıştı. Bu kapsamda 24 Ocak 1970 tarihli bir kararla bölgedeki Türk halkına ilkokullarda Türkmen Türkçesi okutulması için Eğitim Bakanlığına bağlı bir müdürlük kurulması, Türkmen şair ve yazarlarının Irak Edebiyatçılar Birliğine bağlı bir birlik kurmaları ve eserlerini yayımlayabilmelerine imkân verilmesi, Kültür Bakanlığına bağlı bir Türkmen Kültür Müdürlüğü kurulması, Türkmençe haftalık bir gazete ve aylık bir dergi çıkarılması, Kerkük Televizyonundaki Türkmen Türkçesiyle yapılan yayınların arttırılması gibi kültürel haklar tanınmıştı. Ancak Türkmenler için tanınan haklar, daha önce de olduğu gibi kağıt üzerinde kalmış; hatta verilen haklar mürekkebi kurumadan geri alınmaya başlamıştı.

Türkmenler, bu süreçte Kürtler ve Baas yönetiminin baskısı altında kalmıştı. Özellikle sınır tespiti için demografik yapıyı Araplar lehine çevirmek için Kerkük'e çok sayıda Arap yerleştirilmiş, Onlar da bölgede ciddi huzursuzluk yaratmıştı. Konu, Türkiye tarafından ciddiyle takip edilmesine rağmen yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştı. Bölgede yaşanan huzursuzluk 07 Temmuz 1970'te bir Türk gencinin öldürülmesi üzerine daha da tırmanmış; Türkler durumu protesto için iki gün grev yapmış; memurlar işe gitmemiş, dükkânlar açılmamış ve öldürülen gencin cenaze töreni de büyük bir gösteriye dönüştürülmüştü.

Diğer taraftan Kürtler de Kerkük'ten vazgeçmeyeceklerini ifade ederek çeşitli yollarla şehir üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelmişlerdi. Araplarla Kürtler arasında çıkan bir olayda da Kürtler, şehre birkaç saat içinde hâkim olmuş; sonucun kendilerinin aleyhine olacağını anlayan Bağdat yönetimi, yapılması planlanan halk oylamasını ertelemişti. Bağdat yönetimi bu kapsamda Türkmenlere tanınan hakları da engellemişti. Özellikle yapılan anayasa değişikliği ile ana dillerinde özel okul açma yetkisi askıya alınarak devlet tekeline alınmış; Türkmenlerin hakları, baskı, sindirme, sürgün politikalarıyla engellenmişti (Doğan, 2018; 9; Şimşir, 2004; 207 vd; Yılmaz, 2003; 24). Türkmen Türkçesiyle eğitim verecek okulların sayısı azaltılarak Türk öğretmenler Güney Irak'a sürülmüştü. Yayın faaliyetleri kısıtlandığı gibi tanınmış Türk edebiyatçılara engel getirilerek Türkmen Edebiyatçılar Birliğine kabul edilmemişlerdi. Kültür Bakanlığına bağlı Türkmen Kültür Müdürlüğü ve buna bağlı yayın organları Baas rejiminin propagandasını yapan bir araç haline getirilmişti. Bu uygulamalara tepki olarak Türkmenler üç günlük bir boykot kararı almış; ancak birçok öğretmen ve öğrenci Baas rejimi tarafından tutuklanmıştı. Boykota katılanlar, çeşitli baskı ve işkencelere maruz kalmışlardı. Türkmen tiyatro sanatçısı olan Hüseyin Ali Demirci de işkenceyle öldürülmüştü. Bunun yanı sıra öğrencilerin üniversiteye girişleri ve mezun olduktan sonra Türk bölgelerinde çalışmaları engellenmiş, camilerde Türkçe hutbe okunması yasaklanmıştı. Asimilasyon politikası artarak devam etmiş; Türk yerleşim birimlerine Arapça isimler verilmişti. Türkmen yerleşim yerlerine Araplar yerleştirilerek demografik yapı değiştirilmeye başlamış; Türkmenlere uygulanan baskı ve şiddet her geçen gün arttırılmıştı (DİA, 1999; 102; Güngör, 2014; 23; Duman, 2012; 90).

1976 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Irak'a yaptığı resmî ziyaret sırasında Kerkük'teki halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış; ancak bu ziyaret, Bağdat yönetimini endişelendirdiği için birçok kişi tutuklanmıştı. Bununla yetinmeyen Bağdat yönetimi, Türkmen bölgelerinin idarî yapısında yeni düzenlemeler yaparak Türk nüfusunun oranı azaltılmaya çalışmıştı. Yine bu dönemde çıkartılan bir kanunla Kerkük il sınırları içinde meskûn Türklere ait tarım arazileri kamulaştırılmıştı. Türkmenlerin sosyal ve kültürel faaliyetleri kısıtlanarak itiraz eden birçok aydın ve lider konumdaki Türkmen 1979 yılında tutuklanarak ağır işkencelere mâruz bırakılmıştır. Bunlardan Türkmen Kardeşlik Ocağı'nın başkanlığını yapmış olan Emekli Albay Abdullah Abdurrahman, Bağdat Üniversitesi öğretim

üyesi Necdet Koçak ve Türkmen müteahhit Adil Şerif 16 Ocak 1980 tarihinde idam edilmişlerdi (Pamukçu, 1999; 5; Duman, 2012; 90; Ertuğrul, 2010; 146; Saatçi, 2003;227 vd.)

İran-İrak Savaşıyla birlikte Türkmenlere yönelik baskılar daha da yoğunlaşmış; Türkmen gençleri cephede ön saflara sürüldükleri gibi Türkmen liderlerinin idamlarına da çeşitli bahanelerle devam edilmişti (Hürmüzlü, 2023; 1 vd.). Uluslararası alanda sıkıntı yaşanan bir süreçte Türkmenlere yönelik bilinçli saldırılar devam etmiş ve 1991’de Altunköprü katliamı yaşanmıştı.

Altunköprü Katliamı

Saddam Hüseyin döneminde Irak, savaşların, çalkantılı yılların geçtiği bir dönemdi. Bu dönemde de Türkmenler oldukça örselenmişlerdi. Saddam’ın Kuveyt’i işgal etmesi, Batı bloğunu karşısına almak anlamına gelmişti. Başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler Irak’ın Kuveyt’ten çıkması ve işgali sonlandırması için çağrıda bulunmalarına karşın Saddam Hüseyin’in bu çağrılara kulak asmamış ve Körfez Savaşı kaçınılmaz hale gelmişti. Savaşta Irak ordusu hiç umulmadık bir süre içerisinde hezimete uğramıştı. Irak ordusundaki çözülme, ülkede kaos yaratmış; otorite boşluğundan yararlanan Şiiler güneyde, Kürtler de 18 Mart 1991’de Kuzey Irak’ta yönetime karşı ayaklanmışlardı. Kürtlerin başlattığı ayaklanmada Türkmenlerin ve Arapların evlerine ve iş yerlerine yönelik büyük bir yağma ve çapulculuk yapılmıştı. Saddam yönetiminin iktidardan indirilme tehlikesi üzerine Kerkük bölgesindeki askeri güçler de Bağdat’a kadar geri çekilmişlerdi.

Hiçbir engelle karşılaşmayan Peşmergeler Kerkük’e girmiş ve şehri işgal etmişlerdi. Şehri tamamen tahrip eden peşmergeler, Kerkük Nüfus müdürlüğü, merkez bankası ve Tapu Dairesi başta olmak üzere resmi binaları, birçok ev, dükkân ve işyerini ateşe vermişlerdi. Resmi belgeler, nüfus ve tapu kayıtları yakılmıştı (Duman, 2012; 91). Bu olaylardan sonra toparlanan Irak ordusu, ayaklanmayı bastırmak için bölgeye operasyon düzenlemiş; 27 Mart’ta Kerkük’te duruma hâkim olmuş ve peşmergeleri Kerkük’ten kaçırmışlardı. Şehri top ateşine tutan ordu birlikleri, birçok masum sivili de öldürmüştü. İşin garip tarafı Irak Ordu birlikleri peşmergelerle yetinmeyip olaylarda mağdur olan bölgedeki Türkmenleri de hedef almaya başlamışlar, Tuzhurmatu’da birçok Türkmen’i acımasızca öldürmüşlerdi. Kerkük’ten Altunköprü, ve Erbil’e kaçmaya çalışan Türkmenler, havadan helikopterlerle ve karadan da zırhlı araçlarla ateş edilerek katledilmişlerdi (Köprülü, 1999).

Irak Merkezi yönetimin ordu birlikleri olayların yaşanmasından sonra ancak 27 Mart günü Kerkük’e girerek kontrolü sağlayabilmişti. Daha sonra da Dibis ilçesine bağlı Altunköprü’de duruma hakim olabilmışlerdi Yaşanan olayların mağdurları olan ve Altunköprü’ye sığınan Türkmenlerle Altunköprülü Türkmenler bu kez de ayaklanmaya karıştıkları gerekçesiyle gece vakti tek tek evlerinden toplamışlar, dışarıda gördükleri herkese ateş açıp evleri basmışlardı. 28 Mart’ta evlerden toplanan Türkmenlerin olaydan bir ay sonra çobanlar tarafından bir çukurun içinde cesetleri bulunmuştu. Bu şekilde 100 civarında Türkmen’in kurşuna dizilerek katledildiği anlaşılmıştı. Katledilen Türkmenlerin sadece 77’sinin kimliği tanımlanabilmişti (Pamukçu, 1999; 5; Saatçi, 2003; 237 vd). 31 Ağustos günü Erbil’e giren ordu mensupları, buraya kaçan Türkmen politikacıları ve önde gelenleri toplu halde Bağdat’a götürerek zindana kapatmışlar; çok geçmeden de birçoğunu idam etmişlerdir (Doğan, 2018; 8).

Yaşanan katliamdan sonra binlerce Türkmen, Türkiye ve İran sınırına göç etmeye başlamıştı. Irak yönetiminin baskısından kaçan halkın yaklaşık 15.000’i Şemdinli ve Yüksekova’ya yerleştirildi. 7000 kişi ise İran’a sığınmıştı. Irak yönetiminin uygulamalarını

telin etmek amacıyla İstanbul Irak başkonsolosluğu önünde gösteri yapan topluluğa da konsolosluktan ateş açılmış ve 2 kişi ölmüştü (DİA, 1999; 102- 103).

Körfez Savaşı'ndan sonra suni bir şekilde parçalanmış Irak'ta 36. paralelin kuzeyinde kalan ve "Çekiç Güç" tarafından oluşturulan güvenli bölgedeki Türkmenler yine kaderine terk edilmişti. Ayrıca diğer bölgelerde yaşayanlara yönelik baskılar da artınca kaçak yollarla Türkiye başta olmak üzere dünyanın değişik yerlerine göç etmişlerdir (DİA, 1999; 103; Güngör, 2014; 24).

Irak'ta hemen hemen tüm siyasi, etnik ve dini kesimlerin kendilerine bağlı milis güçleri varken, yaşanan onca acı hatıralara rağmen Irak Türkmenlerinin silahlı milis güçleri olmamış; mücadelesini demokratik yollarla sürdürmeye çalışmış, seslerini kurulan siyasi partilerle duyurmuşlardır. Bu anlamda kurulan ilk siyasi oluşum 1991'de Ankara'da kurulan Irak Millî Türkmen Partisi olmuştur. Diğerleri ise "Türkmeneli Partisi", "Türkmen Bağımsızlar Hareketi", Irak Türkmen İslam Birliği, Türkmen Milliyetçi Hareketi, Türkmen Vefa Hareketi, Türkmen Adalet Partisi, Türkmeneli Partisi gibi 20 civarında siyasi parti kurulmuştur. Ancak bunların birçoğu tabela partisi olmanın ötesine gidememiştir. Bir kısmı da İran merkezli olmak üzere Türkmenler arasında "Şii-Sünni" ayrıştırmaya zemin hazırlamıştır. Kısa bir süre sonra Irak Türkmenleri siyasi alanda daha etkin bir konuma gelmek istemişler ve 24 Nisan 1994'te bir araya gelerek "Irak Türkmen Cephesi" adıyla birleşmişlerdi. ITC çatısı altında bir araya gelen oluşumlar ise "Irak Millî Türkmen Partisi", "Türkmeneli Partisi", "Türkmen Bağımsızlar Hareketi", "Türkmen Kardeşlik Ocağı", "Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı", "Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği" idi (Duman, 201; 54).

2003 Sonrası Dönemde Türkmenler

Irak'ın işgaliyle birlikte, Saddam Hüseyin liderliğindeki 35 yıllık Baas rejimi sona ermiş; ancak bu dönem, Türkmenler için yeni olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Irak'ın her döneminde ezilen Türkmenler, Saddam Hüseyin dönemi sonrasında haklarına kavuşacaklarını düşünseler de Irak'ta gelişen süreç, Türkmenlerin beklentilerine karşılık vermemiştir. Ayrıca ABD askerlerinin Türkiye üzerinden Irak'a girmesine izin verilmemesinin faturası bir anlamda Irak'taki Türkmenlere yüklenmiş ve 2003'ten sonra da arka plana atılmışlardı. Nitekim 15 Ekim 2005'te referanduma sunulan ve 25 Ekim 2005'te onaylanan Irak Anayasasında Türkmenlere yönelik özel bir maddenin varlığından söz etmek mümkün değildir. "Arapça" ve "Kürtçe", Anayasası'nın 4. maddesinde Irak'ın resmi dilleri olarak vurgulandığı gibi Araplar ve Kürtler Irak'ın iki ana unsuru olarak gösterilmiş; Türkmenlere ise azınlık gözüyle bakılmıştır (Duman, 2012; 102 vd; Tunç, 2005; 8; Doğan, 2018; 13 vd.)

Öte yandan Irak Anayasası'nın 140. maddesinde Kerkük'ün geleceği ile ilgili kararlar alınmış, sonraki yıllarda da olsa statüsünün belirleneceği vurgulanmıştır. Nitekim alınan bu karar 2005'ten sonra gerçekleştirilmesi planlanan referandumda Kerkük'ün demografik yapısını değiştirecek uygulamalara yol açmıştır. Zira Kerkük'te duruma hâkim olan Kürt siyasi partileri, önceden hazırlıklı oldukları için Irak'ın diğer bölgelerinden Kerkük'e yoğun bir Kürt nüfusu yerleştirmişler ve bölgenin demografik yapısını önemli oranda değiştirmişti (Abbas, 2021; 77 vd; Yalçın, 2016; 22). Öyle ki, 2003 yılından itibaren Kürtler; Tuzhurmatu, Altunköprü, Kifri, Hanekin ve Mendeli'den yüzbinlerce Kürt nüfusu Kerkük'e kaydırmışlardır (Nakip, 2013; 100). Hatta Kerkük başta olmak üzere Türkmen yerleşim bölgelerinin Kürt milis güçlerince işgaline göz yumulmuş; senaryo başarıyla tatbik edilmişti. Dolayısıyla 2005 yılında yürürlüğe giren yeni Irak Anayasasında Kuzey Irak "Kürt Özerk Bölgesi" adını almıştır. "Irak Kürdistan Demokrat Partisi" (IKDP) lideri Mesud Barzani de özerk bölgenin başkanı seçilmiştir.

Türkmenler, ilk demokrasi provası sayılan 30 Ocak 2005'teki seçimlere biri "Irak Türkmen Cephesi", diğeri "Türkmen Milliyetçi Hareketi" olmak üzere iki listeyle girmişlerdi. ITC listesinden üç, "Birleşik Irak İttifakı" listesinden (Şii) beş, Kürt listesinden ise dört milletvekili ile meclise girerek temsil hakkı elde etmişti. Maliki'nin ilk başbakanlığı döneminde Irak Türkmenleri iki bakanlık elde etmiş; bir önceki kabinede İmar ve İskân Bakanı olan Casim Muhammed Gençlik ve Spor Bakanı, Tamir Cafer Allaverdi ise Sivil Toplum Bakanı olarak görev almıştır. Kerkük'te ise "Irak Türkmenleri Cephesi" aldığı 73.791 oyla ikinci parti olmuş; 41 üyeli Kerkük İl Meclisi'nde 6 sandalye elde edebilmiştir. Türkmenler diğer parti listelerinden de 3 sandalye kazanabilmişti. Ancak Irak genelinde yaşayan Türkmen nüfusunun 3.000.000 civarında olduğu dikkate alınırsa bu seçim sonuçlarının başarı olduğunu söylemek mümkün değildir (Duman, 2007; 67 vd; Doğan, 2018; 14).

Türkmenler, 2010 seçimlerine kadar Irak siyasetinde ve Irak'ın yeniden yapılandırılması sürecinde etkili olamadıkları için göz ardı edilmişlerdi. 07 Mart 2010'da yapılan genel seçimlerde de 10 milletvekili ve 3 bakanlık elde ederek büyük başarı göstermişlerdi. (Duman, 2012; 59). Irak'ta ABD işgalinden sonra Türkmenler adına en önemli yasal gelişmelerden biri de 06 Temmuz 2012'de Irak Parlamentosunca hazırlanan ve "kanun hükmünde" sayılan rapor olmuştur. Rapor, Irak Parlamentosu'nun 26 Temmuz 2012 tarihli oturumunda ele alınarak kabul edilmişti. İlgili raporda Türkmenler, Irak'taki üçüncü aslı unsur olarak kabul edilmiş, ilk kez "yasal olarak" tanınmıştır (Duman, 2012 105).

2014 yılında yapılan seçimlerde ise Irak Türkmenleri 2010 yılındaki başarılarını tekrarlayarak Maliki hükümetinde üç bakanlık alırken İbadî hükümetinde ise bir bakanlıkla yetinmek zorunda kalmıştır. 12 Mayıs 2018'de yapılan ve sonuçları uzun süre tartışılan seçimler ise Irak siyasetini birçok açıdan etkilemiştir. Seçimler Kerkük ve Süleymaniye'de hile iddialarıyla birlikte oldukça düşük bir katılımıla gerçekleşmiştir. Özellikle % 44 oranında katılımıla gerçekleşen bu seçimin sonuçları Ülkenin farklı kesimlerinde yoğun şekilde protesto edilmiştir. Türkmenler Kerkük'te hile yapıldığını; kendilerine ait oyların Kürtlere kaydırıldığını öne sürmüştü (Muslu, 2019; 8 vd). Son seçimler ise 2021 yılında gerçekleştirilmiş ve Türkmenler Irak genelinde değişik listelerden 8 sandalye kazanabilmiştir.

Irak'ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki süreçte daima yalnız bırakılan Türkmenler, Saddam Hüseyin dönemi sonrasında anayasal haklarına kavuşacaklarını düşünseler de Irak'ta gelişen olaylar Türkmenlerin beklentilerine karşılık vermemiştir. Özellikle Türkiye'nin ABD askerlerinin topraklarından Irak'a girmesine izin vermemesinin cezası, bir anlamda Türkmenlere yüklenmiş ve geçmiş tüm rejimlerin yaptığı gibi arka plana atılmışlardır.

Türkiye'nin bugüne kadar uyguladığı Irak ve Türkmen politikasındaki parametreler de zaman zaman değişmiş; ancak sonuç itibarıyla etkisiz kalmıştır. Türkiye, 1990'larda etkili olan "milliyetçi-Türkçü" bir tutumla Irak Türkmenlerinin durumunu uluslararası arenaya taşımasına karşın daha sonra farklı dönüşümler yaşamıştır. Özellikle Dışişleri bakanı Davutoğlu'nun 2013'teki deyişiyle "Kerkük politikamız bellidir. Bütün orada bulunan etnik grupların; Türkmen'in, Arap'ın, Kürt'ün hep beraber yaşayacağı özel bir statüde olması düşüncemiz ve politikamız esastır" çizgisine gelmiştir (Doğan, 2018; 22).

SONUÇ

Türklerin Irak coğrafyasıyla tanışmalarının tarihçesi çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Yaptıkları akınlarla Türkistan'dan binlerce kilometre mesafe kat ederek önce Anadolu'yu ve çeşitli tarihlerde Müslüman Arap orduları eşliğinde Ortadoğu'yu tanıyan

Türkler, 1071’de kazanılan Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra bu coğrafyanın en önemli gücü haline gelmişlerdir.

Irak Türkmenleri, bugünkü Irak coğrafyasının kuzey ve orta bölümünde yaşamaktadırlar. Özellikle Musul, Erbil, Kerkük, Diyala ve Selahaddin şehirlerinin yanı sıra başkent Bağdat’ta yaşayan Türkmenlerin nüfusu yaklaşık olarak 3.000.000 civarında olmasına rağmen Irak yönetimlerinin takip ettiği asimilasyon politikalarının bir sonucu olarak Irak Türkmenlerinin nüfusu hiçbir zaman gerçek ve tarafsız bir sayımla ortaya konmamıştır. Irak Türkmen nüfusu, Türkiye-Irak sınır hattındaki Hakkâri ve Şırnak’tan başlayarak Kuzey Irak’taki Telafer, Musul, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Dakuk (Tavuk), Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Kifri, Hanekin, Mendeli ve Bağdat’ın güneydoğusundaki Bedre’ye kadar uzanan ve “Türkmeneli” olarak bilinen topraklarda yaşamaktadırlar.

Yüzyıllar boyu Türk hâkimiyetinde kalan Irak, I. Dünya Savaşı’nın ardından İngiltere’nin kontrolüne geçmiştir. Kısa süre içinde İngiltere mandası altında bir Irak Hükümeti kurulmuş ve bölgedeki Türkmenler için sıkıntılı günler başlamıştır. Irak Hükümeti’nin kontrolü altında sık sık şiddet ve asimilasyon politikalarına maruz kalan Irak Türkmenleri, bölgenin demografik yapısını bozmak amacıyla sistemli katliamlara da maruz bırakılmışlardır.

Irak’ta hemen hemen tüm siyasi, etnik ve dini kesimler süreç içinde kendilerine bağlı milis güçler oluşturabilmişken, yaşanan onca acı hatıralara rağmen Irak Türkmenlerinin silahlı milis güçleri olmamış; mücadelelerini demokratik yollarla sürdürmeye çalışmışlar, seslerini de kurulan siyasi partilerle duyurmuşlardır. Bu amaçla kurulan ilk siyasi oluşum 1991’de Ankara’da kurulan Irak Millî Türkmen Partisi olmuştur. Ancak kurulan partilerin birçoğu tabela partisi olduğu için 24 Nisan 1994’te bir araya gelerek “Irak Türkmen Cephesi” adı altında birleşmişlerdir.

Irak’ın ABD ve müttefikleri tarafından işgal edilmesiyle birlikte, ülkede Saddam Hüseyin liderliğindeki Baas rejimi sona ermiş; ancak bu dönem Türkmenler için yeni olumsuzları da beraberinde getirmiştir. Irak’ın her döneminde ezilen Türkmenler, Saddam Hüseyin dönemi sonrasında haklarına kavuşacaklarını düşünseler de Irak’ta gelişen süreç Türkmenlerin beklentilerine karşılık vermemiştir. Ayrıca Türkiye’nin topraklarından ABD askerlerinin Irak’a girmesine izin vermemesinin faturası da bir anlamda Irak’taki Türkmenlere yüklenmiştir. Nitekim 15 Ekim 2005’te referanduma sunulan ve 25 Ekim 2005’te onaylanan Irak Anayasasında Türkmenlere yönelik özel bir maddenin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Türkiye’nin bugüne kadar uyguladığı Irak ve Türkmen politikasındaki parametreler de zaman zaman değişmiş; ancak sonuç itibarıyla etkisiz kalmıştır. Türkiye, 1990’larda “milliyetçi-Türkçü” bir politikayla Irak Türkmenlerinin durumunu uluslararası arenaya taşıırken 2013’ten sonra bu politika değişime uğramıştır. Türkiye dünyanın değişik bölgelerinde zulüm gören Müslümanlara şefkat elini uzatırken yanı başımızdaki öz kardeşlerimiz olan Türkmenlere yönelik devamlılığı olan millî politikalarla sahip çıkmalıdır. Zira Musul, Kerkük başta olmak üzere Türkmeneli coğrafyası Misâk-ı Millî ile çizilen sınırların bir parçası ve kırmızı çizgisidir.

Irak Türkmenlerine yönelik sürdürülmüş olan baskılar ve gerçekleştirilmiş olan katliamlar neticesinde pek çok Türkmen süreç içinde Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Türkiye’de Irak Türkmenlerine ait derneklerin veya siyasi teşekküllerin etkin bir şekilde çalışmasını ve konu ile ilgili çok sayıda akademik çalışmanın da hazırlanmasını beraberinde getirmiştir.

Irak Türkmenleri ile ilgili hazırlanan çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, bunların siyasi tarih başta olmak üzere kültür, dil, edebiyat ve inanç konularında yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Irak Türkmenlerince yayınlanmış olan süreli yayınlar ve akademik çalışmalar, konu ile ilgili en önemli materyaller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı araştırmacılar da soydaşları olan Iraklı Türkmenlerin yaşantılarını ve tarihlerini yakından incelemişler, bu konuda çoğu yüksek lisans ve doktora tezi olmak üzere pek çok akademik çalışmanın bilim camiasına kazandırılmasına katkıda bulunmuşlardır.

Türkmeneli Kaynakçası

Abbas, Ziya (2020). "İŞİD'in Musul işgali ve Türkmenler." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 23, 435-456.

Abdulahman, Mohammed Tahsen (2020). *Irak'ta Daeş'in Çıkışı ve Irak Türkmenlerine Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Ahmadov Seymur (2008). "Arap Dilinin Irak Diyalekti (Lehçesi) ve Onun Irak Türkmen Dili ile Lengüistik Alakası", *Uluslar Arası Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Bilgi Şöleni*, Kayseri.

Akkoyunlu, Canan (1986). Kerkük Türklerinde Hoyrat Geleneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alabaş, Bilge Yasemin. "Kerkük'ten Türkiye'ye Yapılan Göçler (1980-1991)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*. 5/23, 23-40.

Albayati, Zahid Jihad and Elham Albayati (2015). "Turkmens of Iraq: The third ethnic component of Iraq." *Centre for Policy and Research on Turkey* 4, 1-17.

Al-Hırmızı, Arshad (2005). *The Turkmen Reality in Iraq*, Kerkük Vakfı Yayınları: İstanbul.

Al-Jabbarı Rawyar, Jaafar Abbas (2021). *Irak Türkmen Romanları Üzerine Bir İnceleme 1915-2018*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altan, Çetin (2002). "Irak Türkmenleri Tarihi." *Nüsha*. 11/6, 144-148.

Altunışık, Meliha Benli (2006). "Turkey's Iraq policy: the war and beyond." *Journal of Contemporary European Studies* 14/2, 183-196.

Alwindawı, Ashkn Tanlab Jamal and Altay Bayatlı (2020). "Irak Türkü Bir Eleştirmen Ve Denemeci: Abdulhakim Mustafa Rejioğlu (1910-1975)" *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 2/1, 139-154.

Amirli, Şakir Felih (1971). "Amirli Bucağında Atasözleri", *Kardaşlık*, S. 12 (Nisan 1971) 21.

Anderson, Liam, and Gareth Stansfield (2009). *Crisis in Kirkuk: The ethnopolitics of conflict and compromise*. University of Pennsylvania Press.

Anwar, İbrahim (2012). "Irak'ta Türkçe Eğitiminin Dünü ve Bugünü", *Kardaşlık*, S. 53, (Ocak-Mart), 22-26.

Argunşah, Mustafa (2004). "Habib Hürmüzlü: Kerkük Türkçesi Sözlüğü", (Kitaplar - Tenkit), Türk Dili, (Mart), LXXXVII/627, 282-284.

Asafoğlu, Murtaza (2010). *Kerkük Türkmenleri Bilmecelerinde Yapı ve Konu*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Aslan, Hüseyin, Aljumarly, Ahmed Yousif (2018). 2018 Parlamento Seçimleri Öncesi Irak Siyasi Haritası. *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, No: 69, (Mayıs), 1-37.

Aşkun, Vehbi Cem (1952). "Yurt Dışı Folklor Hareketleri: Kerkük Horyatları [Büyük Hafız Molla Mehmetoğlu Sabir]", (Kitaplar - Tenkit), *Türk Dili*, II/15(Aralık), 177-178.

Ayan, Ergin (2014). "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler." *Yeni Türkiye Dergisi*, LX, 1-17.

Aydın, Mesut (2001). *Türkiye ve Irak Hududu Mes'elesi*, ASAM Yayınları, Ankara.

Aydın, Sinan (2003). *Türkiye'nin Irak Politikası ve Bu Sürecin Türkmenlere Etkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul.

Aydın, Ayşegül (2016). "Etnik Bir Demokraside Müslüman Azınlık Olmak: Yeni Başlangıçlar Mümkün mü?.", *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları Kimlik Siyaset*. Terazi Yayıncılık. Ankara.

Bağbozan, Şeref (2007). Baas Yönetimi Altındaki Irak Türkleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bakır, Abdulhalik (2018). "Irak Türkmenlerinin Siyasi Arenada Sahipsiz Kalmalarına Yolaçan Tarihsel Faktörler." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2/2, 10-27.

Bakır, Abdulhalik and Pekin Süleyman (2019). "Ana Hatlarıyla Türkmen Şehri Telafer'in Tarihsel Geçmişi." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 3/1, 10-51.

Bakır, Abdulhalik, Kayalan, Ferruh (2020). "Geçmişten Günümüze Türkmen Şehri Dakuk (Tavuk)." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 10-53.

Bakır, Abdulhalik, Kayalan, Ferruh (2021). "Irak Türkmenleri Bağlamında Hanekin'in Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapısı." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 5/1, 45-90.

Bakır, Abdulhalik, Pekin Süleyman (2018). "Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 64-117.

Baturay, Selçuk (2000), "Deyimler ve İnançlar", *Kardaşlık*, S. 8, (Ekim-Aralık 2000).

Bayat, Sevgi (2017). "Saddam Hüseyin Dönemi Irak Türkmenleri ve Amerika'nın Irak'ı İşgali." *Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 9/34, 93-98.

Bayatlı, Altay (2018). "Irak Türkmenleri ve Kerkük-Musul Sorunu." *Kardaşlık Dergisi*, 20, 31-34.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1999). "Dilimizin Bazı Sorunları ve Özellikleri", *III. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildiriler (1996)*, TDK yayınları, Ankara, 151-156

Bayatlı, Hidayet Kemal (1990). "Irak Türkleri ve Kerkük Türkçesi", *Türk Yurdu*, Cilt: 10, Sayı: 37, s.6-8.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1979). "Irak Türkmen Ağzında Eylem (Fiil) Çekimi", *Kardaşlık Dergisi*, s. 7-8.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1985). "Türkmen İmlâsı Nereye?" , (Arapça), *Savtu'l-İttihât*, S. 37, Bağdat

Bayatlı, Hidayet Kemal (1985). *Abdülhakim Rejioğlu'ndan Seçmeler (Osmanlıca)*, Türkmen Kardeşlik Ocağı Yayınları, Bağdat.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1986). "Türkmen Türkçesinde İyelik ve Kişi Zamirleri", (Arapça), *Savtu'l-İttihât*, S. 39, Bağdat

Bayatlı, Hidayet Kemal (1991). "Irak (Kerkük) Türkçesi" , *Kerkük*, S. 2, Ocak, s. 17-18.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1991). *Kerküklü Mehmet Sadık'tan Seçmeler*,(Hazırlayan), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1992). "Kerkük Manzum Halk Masallarından 'Koydular Kamburu Kambur Üstüne ' ve Dil İncelemesi", *Kerkük*, S. 10, Ekim, s. 14-18.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1993). "Irak Arapçasında Türkçe Sözcük ve Terimler", *Tömer Dil Dergisi*, S. 14, Kasım -Aralık, 60-66.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1993). "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'ne Dair Bir Çalışma 1", *Kerkük*, S. 13, Eylül, s. 16-18.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1994). "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'ne Dair Bir Çalışma 2", *Kerkük*, S. 14, Ocak, s. 5-7.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1994). "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'ne Dair Bir Çalışma 3", *Kerkük*, S. 15-16, Nisan/Temmuz, s. 38-39.

Bayatlı, Hidayet Kemal (1995). "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'ne Dair Bir Çalışma 4", *Kerkük*, S. 17, Nisan-Mayıs, s. 14

Bayatlı, Hidayet Kemal (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu -Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2009). "Türk Halk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Irak Türkmenleri Arasında Atasözü İçerikli Hoyrat Örnekleri." *Diller Fakültesi Dergisi*. Bağdat, Sayı: 24, 11-22.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2009). "Türk Halk Hikâyelerinden Arzu Kamber (Arzı Qamber) Hikâyesinin Kerkük ve Tuzhurmatı Varyantlarının Mukayesesi. *Milli Folklor*. 82/21, 122-139.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2011). *Irak Türkmen Halk Kültürü Araştırmaları*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2018). "Irak Türkmenleri Arasında Bazı Hayvanlar Etrafında Oluşan Halk Edebiyatı Ürünlerinin İncelenmesi." *Milli Folklor Dergisi*. Sayı: 119, 152-163.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2018). "Irak Türkmenleri Arasında Muharrem Ayı Ritüelleri Çerçevesinde Oluşan Sözlü Halk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Geleneksel Anlatıcılar." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. Sayı: 86, 61-82.

Bayatlı, Necdet Yaşar (2020). "Diyale İli Hanekin İlçesi Türkmen Folklorunda Kurt." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı: 50, 297-318.

Bayatlı, Necdet Yaşar. "Irak-Diyale İlinin Hanekin İlçesinde Ziyaret Yerleri Kutsal Mekânlar ve Bu Yerler Etrafında Oluşan İnanç ve Pratiklerde Eski Türk İnançlarının İzleri." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. Sayı: 56, 109-118.

Benderoğlu, Abdülhüseyin Ümran (2007). *Göktepe- Kerkük Türklerinin Romanı*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum.

Benderoğlu, Abdullatif (1988). *Atasözlerimiz, (Araştırma, İnceleme ve Karşılaştırma)*, Bağdat.

Bet- Shlmon, Arbella (2012). *Kirkuk, 1918–1968: Oil and the Politics of Identity in an Iraqi City*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi.

Bet-Shlmon, Arbella (2019). *City of black gold: Oil, ethnicity, and the making of modern Kirkuk*. Stanford University Press.

Beyatlı, Aydın (1998). "Siyasi Konjonktürde Irak Türkmenleri." *Kerkük*, Sayı: 9/2, 8-12.

Beyaz, Necmettin (2019). *Türkiye'ye sığınan Irak Türkmenlerinin sosyal hayata uyumlarının incelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi.

Bilgi, Mustafa Sıtkı (2003). "Türk Irak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu (1534-2002)", *Irak Krizi (2002-2003)*, ASAM Ankara.

Börklü, Meşkure Yılmaz, "Lozan'dan Sonra Irak Türklerinin Durumu ve Genel Problemleri", <http://bizturkmeniz.com>.

Buluç, Sadettin (2007). "Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Başlıca Ağız Özellikleri", *Makaleler* (Haz.: Zeynep Korkmaz), TDK yayınları, Ankara, 271-279.

Bulut, C. (2000). "Optative constructions in Iraqi Turkmen", *Studies on Turkish and Turkic languages, Proceedings of the IXth International Conference on Turkish Linguistics*, Oxford, August 12-14 1998 (editörler: A. Göksel, C. Kerslake), *Turcologica* 46, Harrassowitz, Wiesbaden, 161-169.

Canpolat, Mustafa (1977). "Irak Türkmen Dili [Abdullatif Benderoğlu]", (Kitaplar - Tenkit), *Türk Dili*, Aralık, XXXVI/315, 654-655.

Celepoğlu, Hamza (2006). *Dünden Bugüne Irak Türkmenleri: Ortadoğu Siyasetindeki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığ.

Coşgun, Melih, Zarplı, Çağdaş (2015). "Ortadoğu'da Uluslaşma Sorunu Üzerine Bir Deneme: Modernlik." *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. 4/8, 20-32.

Cömert, İlhan Yılmaz (2009). *Körfez Savaşlarından günümüze Türkmen sorunu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. İzmir.

Çağatay Ahmet (2000). "Türkçe Hakkında Bilgiler", *Kardaşlık*, S. 6, Nisan-Haziran, 24-25.

Çakmak, Cenap (2011). "Türkiye'nin Irak Politikası Türkiye - Irak ilişkilerinin geleceği ve ABD Faktörü", *Stratejik Öngörü*, TASAM, 123-132.

Çataloğlu, Seher (2017). *Kimlik Oluşumunda Derneklerin Rolü: Kerküklü Türkmenler Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Çataloğlu, Seher, and Bulut Meryem (2019). "Artificial Borders and Nationalism: Turkmen Migration From Iraq to İstanbul." *Anthropological Perspectives on Transnational Encounters in Turkey: War, Migration and Experiences of Coexistence*. Ed: M. Bulut and K. Şahin. London: By Transnational Press London in the United Kingdom.

Çelik, Ahmet (2019). *ABD İşgali Sonrası Irak'ın Siyasi Durumu ve Türkmenler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Çeltikçi, Orhan (2009). "Türk Dünyasında "Doğum" Üzerine." *TURAN STRATEJİK ARAŞTIRMALARI MERKEZİ DERGİSİ*. 1/2, 193-201.

Çemrek, Murat (2007). *Tarih ve Güvenlik Arasına Sıkışmış Türk Dış Politikası: Irak Türkmenleri İçin Ne Yapılabilir?*, *Global Strateji, Özel Sayı: Irak Türkmenleri*, 3/9, 212- 220.

Çetinoğlu, Oğuz (2012). *(Röportajlar) Irak Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Dakuki, İbrahim (1970). *Irak Türkmenleri: Dilleri, Tarihleri ve Edebiyatları*. Güven Matbaası. İstanbul.

Dakuki, İbrahim (1972). *Irak Türkmenleri, Musiki Mecmuası*, Cilt: 25, s. 19-20.

Danış, Didem and Parla Ayşe (2009). "Nafile soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri Örneğinde Göçmen, Dernek ve Devlet." *Toplum ve Bilim* 114, 131-158.

Demiral, Necdet, Şükür, Soran ve Hasan, Mazin (2004). "Arap Medyasının Türkmenlere ve Kürtlere Bakışı", *Stratejik Analiz*, (Şubat 2004), 3/46.

Demirci Jale (2007). "Kerkük Ağzı Söz Varlığı Üzerine Kerkük Ağzındaki İngilizce Alıntılar", *IV. UTDK Bildirileri (24-29 Eylül 2000)*, TDK Yayınları, Ankara, 431-442.

Demirci, Canan (2018). *Irak ve Türkiye Üzerinden Irak Türkmenlerine Uygulanan Ötekileştirme Politikalarının Referandum Öncesi ve Sonrası Dönemde İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Çankaya Üniversitesi.

Demirci, Rıza (1970). *Gelecek Nüfus Sayımı ve Irak Türkmenleri*, *Türk Dünyası*, 5/19, 12-14.

Demirçizade E. M.(1958). *Azerbaycan Edebi Dilinin İnkişaf Yolları*, Bakü.

Dieji, Abdolrahman (2009). "İran ve Irak Türkmenlerinin Şifahi Edebiyatına Mukayeseli Bir Bakış." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı: 28, 15-26.

Doğan, Soner (2018). "Irak Türkmenleri." *İnsan ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, Sayı: 68

Doğan, Soner (2018). *Türkiye'deki Irak Türkmenleri: Sosyo-Politik Bir Analiz (1990-2015)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Doğan, Soner (2021). "How Are The Massacres Commemorated In Iraqi Turkmen Culture and Political Discourse?." *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 20/4, 2001-2012.

Duman, Bilgay (2011). "2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve Yeni Hükümette Türkmenlerin Durumu." *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*. 3/25, 23-30.

Duman, Bilgay (2012). "17. Yılında Irak Türkmen Cephesi ve Irak Siyasetinde Türkmenler." *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*. 4/41, 53-64.

Duman, Bilgay (2012). "Irak'ta Tarihsel Süreç İçerisinde Türkmenlere Yönelik İnsanlık Suçları ve 2003 Sonrası Türkmenlerin Hukuki Durumu" *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 13, 85-128.

Duman, Bilgay. "2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri." *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*. 2/16, 53-66.

Durmuş Oğuzhan (2012). "Irak Türkmen Türkçesinin Morfolojisi Üzerine Notlar", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Bilecik Şeyh Edibali Üniversitesi, Bilecik, 18-19 Mayıs.

Duymaz, Ali (2014). "120. Yılında Halk Hikâyesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış." *Akademik Kaynak*. 2/3, 1-23.

Elçin Şükrü (2004). "Kerkük'te Genç Bir Türk Bilgini Ata Terzibaşı Hayatı ve Eserleri", *Kardaşlık*, 23 (Temmuz-Eylül), 11-13.

Eratalay, Sevda Özen (2020). "Kerkük Türkmen Ağzında Hastalık Adları." *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Salgın Hastalıklar Özel Sayısı: 171-188.

Eratalay, Sevda Özen, Kök, Adnan (2022). "Irak Türkmen Çocuk Oyunlarına Biçimbilimsel Bir Yaklaşım." *TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi*. 14/54, 67-71.

Ercilasun, Ahmet Bican (1988). Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı, *Fuzuli*, 1/7, 7-9.

Eren, Murat (2004). *Körfez Savaşı Sonrası Irak Türkleri*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Erendor, Metin (2018). *Irak Türkmenleri- Türkmenlerin Dünü, Bugünü, Yarını* (ed. Cengiz Zengin), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Ergünay Osman (1996). *Kerkük Türkçesinde Yapı ve Ses Özellikleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Mezuniyet Tezi, Ankara.

Erkmen, Serhat; Orhan, Oytun (2010). "Irak'ta Temel Aktörler ve Seçime İlişkin Beklentileri." *Middle Eastern Analysis/Ortadoğu Analiz*. 2/15, 8-30.

Eroğlu, Cengiz (2005) "Irak'ta Türkmen Var Mı?", *Global Strateji*, 1 (İlkbahar, 2005), Ankara.

Eröz, Mehmet (1966). "Kerkük Türkleri ve Kerkük'te İçtimai Hayat", *Ötüken*, S. 33, Eylül, 6-18.

Ersever, Ahmet Cem (1993). *Üçgendeki tezgâh*. Ocak Yayınları. Ankara.

Ertuğrul, Ümit (2005). *Ortadoğu'nun Yeniden Yapılanması İle Irak'ın İşgali Ekseninde Irak Türkleri ve Türkiye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ertuğrul, Ümit (2006). *Ortadoğu'nun Yeniden Yapılanması ile Irak'ın İşgali Ekseninde Irak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Esenkova, Enver (1970). İnsan Hakları Yönünden Irak Türkleri, *Türk Dünyası*, 5/19, 5-11.

Esin Necmettin (1976). "Irak Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara, 1125-1131.

Esin, Necmettin (1963). Irak Türkleri, *Türk Kültürü*, Sayı: 5, 48-49.

Esin, Necmettin (1964). Irak Türkleri Maarifine ve Genel Kültürüne Toplu Bir Bakış, *Türk Kültürü*, 2/18, 109-118.

Esin, Necmettin (1970). Irak Türkleri, *Belgelerle Türk Dünyası Dergisi*, Sayı: 36, 53-56.

Esin, Necmettin (1973). Irak Türkleri Edebiyatından Yapraklar, *Türk Kültürü*, 11/125, 47-48.

Galata, Yasin Cemal (2022). "Seyyahların Kaleminden Kerkük." *Türk Akademi Dergisi*. 1/1, 50-53.

Galata, Yasin Cemal (2023). "Ay Yıldızın İzinde Kıbrıs ve Irak Türkleri.", *Türk Dünyası Araştırmaları* 133/262, 111-130.

Galata, Yasin Cemal and, Dur, İzzet İsmail (2021). "Türk Dünyası'nın Gözünden Alparslan Türkeş: Irak Türkleri Üzerine Sözlü Bir Tarih Çalışması." *Türk Dünyası Araştırmaları* 128/252, 33-52.

Göçer, Orhan (2004). *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Irak Türkleri ve Sorunları (1918-2014)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Gökdağ, Bilgehan Atsız (2012). "Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1, 113-123.

Gökdağ, Bilgehan Atsız (2019). "Telafer Ağzı." *Karadeniz Araştırmaları* 61, 102-119.

Gökşen, Enver Naci (1974). "Irak Türkmenleri Ağzından Bilmeceler [Aydın Kerkük]", (Kitaplar - Tenkit), *Türk Dili*, Ağustos, XXX/275, 688-690.

Gülensoy, Tuncer (2008). "Irak Türkmen Türkçesi Üzerine Yapılan Bilimsel Çalışmalara Bir Bakış", *Uluslar Arası Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Bilgi Şöleni*, (28-29 Nisan), Erciyes Üniversitesi Kayseri.

Gümüş, Burak (2010). "Irak'ın Kuzeyinde Şabak Toplumunun Konumu Üzerine." *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*. 2/2, 1-9.

Güngör, Ferhat (2014). "Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği." *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*.1/2, 14-41.

Günşen, Ahmet (2012). "Irak Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi Üzerine Bazı Tespitler", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Bilecik Şeyh Edipali Üniversitesi.

Güzel, Hasan Celal (2018). Irak Türkleri ve Gerçekler, *Yeni Türkiye, Hasan Celal Güzel Özel Sayısı- III*, 284-285.

Hacısüleymanoğlu, Gülcan Ertan (2021). "Türkiye'de Yörük Müzik Folkloruna Yönelik Araştırmalar ve Safranbolu Yöresi Yörük Türkülerine Örnekler." *Türk Müziği*. 1/1, 5-14.

Hasan, Mazin (2003). "Irak'ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler", *Irak Krizi (2002-2003)*, ASAM, Ankara.

Hasan, Mazin (2004). "Türkiye'nin Türkmen Politikası: Yapılması Gerekenler", *Stratejik Analiz*, (Nisan 2004), 4/48.

Hasan, Mazin (2007). *Dünden Bugüne Irak Türkmenleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hasan, Mazin ve Şükür, Soran (2004). "Kerkük, Kerkük", *Stratejik Analiz*, (Mart 2004), 4/47.

Haykır, Yavuz (2007). "Bağdat'da Bir Türk Gazetesi: Yeni Irak." *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5/1, 85-131.

Hazar, Mehmet (2007). "Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi." *Turkish Studies*. 2/2, 358-364.

Hazır, Tunahan (2019). "14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı." *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2, 148-155.

Hazır, Tunahan (2020). *Tanıkların Gözüyle 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Heersh, Hasan Mahmood (2020). *Irak Türkmenleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Kerkük Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hurmuzi, Arshad (2019). *Irak Türkmenlerinin Dünya Görüşü*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Hussen, Murad (2005). *Developments in Northern Iraq and Turkish-Iraqi relations 1990-2005*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Middle East Technical University.

Hürmüzlü, Erşat (1994). *Irak Türkleri*, Irak Milli Türkmen Partisi Yayınları, Ankara.

Hürmüzlü, Erşat (1968). Irak Türkleri Edebiyatında Erbil, *Türk Kültürü*, 6/71, 20-27.

Hürmüzlü, Habib (2003). *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Hürmüzlü, Habib (2007). "Kerkük Petrolleri ve Türkmenler." *Global Strateji, Irak Türkmenleri Özel Sayısı*. 3, 143-152.

Hürmüzlü, Habib (2013). *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları (2. baskı), Kerkük.

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti (1961). *Kerkük Halk Türküleri ve Hoyratları*, Şehir Matbaası, İstanbul.

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti (1971). *Türk Dünyasında Irak Türkleri*, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Yayınları, Toker Matbaacılık, İstanbul.

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Ankara Şubesi (1990). *Kerkük*, Ankara.

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Ankara Şubesi (1992). *Musul*, Ankara.

Irak Türkmenleri/ Irak Milli Türkmen Partisi (1988). Ankara: Irak Türkmen Milli Partisi Yayınları.

Issa, Zahraa Haval (2019). *Irak Türkmen Kadın Edebiyatçıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi.

İntisar, Therar Magdal (2018). *Türk Dış Politikasında Irak Türkmenleri (1919-2012)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Jalal, Ako S. (2022). *A Critical Evaluation of "Territorial Separation" as a Method of Addressing Ethnic Conflicts: The Case of Kirkuk*. Rowman & Littlefield.

Kahraman, Abdullah (2008). *Irak'ın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Üzerine Muhtemel Senaryolar*, Kadir Has üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar Arası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kâhyaoğlu F. Kanber (1971). *Hoyratlarımdan Işıklı Gece*, Cumhuriyet Basımevi, Kerkük.

Kara, Mehmet (1998). "Irak Türkmen Türkçesi." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 6, 932-934

Kara, Mehmet (1998). "Hidayet Kemal Bayatlı, Irak Türkmen Türkçesi", TDK Yayınları: 664, Ankara 1996, XVIII+405 S. , *Türk Dünyası*, Güz-1998, S. 6, 932-934.

Karadeniz, Radiye Funda (2011). *Türk Dış Politikasında "Dış Türkler": Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Karahisarlı, Abdullah (2010). "Irak Türkmenleri.", *Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 2/5, 78-82.

Karaörs, Metin (2008). "Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin Türkçe Kökenli ve Alıntı Kelimeler Konusunda Karşılaştırılması", *Uluslar Arası Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Bilgi Şöleni Bildirileri*, (28-29 Nisan), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Kasapoğlu, Ali (2008). "Türkmeneli TV'nin Türkçeye Katkıları", *Uluslar Arası Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Bilgi Şöleni Bildirileri*, (28-29 Nisan), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Kasım, İbrahim Sabah (2020). *Irak Türkmen Türkçesi-Tuzhurmatı Merkez Ağzından Derlemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kocaeli.

Kaya, Turan (1987). Irak Türklerinin Edebi Panaroması, *Türk Dünyası Dergisi*, 1/7, 53-54.

Kayılı, Ali Gökhan (2005). *Irak Türkmenleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kayılı, Ali Gökhan (2008). *The Iraqi Turkmen 1921- 2005*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kayıran, Mehmet, Saygın Selami (2011). "Irak Türkmenleri." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31, 273-292.

Kazancı, Hicran (2004). "Irak'ın Hassas Dengelerindeki Türkmenler", *2023 Dergisi*, S.38 (Haziran).

Kerkük, İzzettin (2004). *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kerkük, İzzettin (2010). *Haşim Nahid Erbil ve Irak Türkmenleri* (çev. Habib El-Hurmuzi), Irak Türkmenleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul.

Kerküklü, Mofak Salman (2004). *Brief History of Iraqi Turkmen*, Yıldız Yayıncılık, İstanbul.

Kerküklü, Mofak Salman (2008). *The Turkmen City of Tuz Khormatu* (ed. Kemal Beyatlı), Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul.

Ketene, Cengiz (1990). *Kerkük Halk Edebiyatından Seçmeler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ketene, Orhan (2002). "Kuzey Irak'ı Türkiye'ye Bağlayacak Yegâne Güç Türkmenler", *Stratejik Analiz*, S.22 (Şubat).

Kevseroğlu, Necat (2018). "Kerkük'te Yıkıtılan Türkmen Eserleri." *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1, 21-37.

Kevseroğlu, Necat (2022). *Seyyahların Kaleminden Kerkük*. Ortadoğu Yayınları. Ankara.

Kılıç, Remzi (2016). Irak Türkmenleri: Musul ve Kerkük'ün Tarihi Coğrafyası, *Yeni Türkiye Özel Sayı: Ortadoğu- III*, 298-306.

Kırlar, Semih (2019). *Türkiye Cumhuriyeti Ve Irak Cumhuriyeti arasındaki Ekonomik ilişkilerin Riskleri ve Kazançları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Kıbaroğlu, Mustafa, and Yasemin Nun (2007). "Türkiye'nin Irak'ın Yeniden Yapılandırılması İle İlgili Kaygıları." *Global Strateji Dergisi* 3/9: 1-10.

Kocaman, Rabia (1996). Irak Türklerinde Evlenme Törenleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kodaman, Timuçin (2007). Geçmişten Günümüze Irak Türkleri (Türkmenler), *Global Strateji*, 3/9, Özel Sayı: Irak Türkmenleri, 153-172.

Kopar, Metin (2009). "Bir Türkmen Şehri Kerkük." *Avrasya Etüdüleri*, 36/2, 113-136.

Köprülü, Ziyad (1992). *İnsan Hakları Açısından Irak Türkleri*, Şafak Matbaası, Ankara.

Kurtcebe, İsmail (2008). Irak Türkleri, *Türk Yurdu*, 28/245, 19-22.

Kürekçi, Birol (2009). *Körfez Savaşı Sonrası Iraklı Türkmenlerin Türkiye'ye Göçü ve Entegrasyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.

Küzeci, Şemsettin (2017). *Ortadoğu'da Türk Katliamları: Irak Türklerinin Uğradığı Katliamlar (1920- 2004)*. TÜRDAV, İstanbul.

Mahmood, Heersh Hasan (2020). "Geçmiş ve Gelecek Arasında Iraklı Türkmenler: Politik Uygulamaların Tarihsel Eleştirisi." *Sosyolojik Bağlam*, 1/1, 66-75.

Majeed, Mohammed (2022). *1958-2017 Yılları Arasında Kerkük Türkmenlerinin Asimilasyon Sorunu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. İstanbul.

Marufoğlu, Sinan (2016). Irak Türkleri, *Yeni Türkiye*, Özel Sayı –Orta Doğu- III, 345-354

Mengü, Cüneyt (2014). *Kerkük ve Türk Sevdalısı Nefti Demirci*, Yalın Yayıncılık, İstanbul.

Mengü, Cüneyt (2020). "Osmanlı Yönetiminde Kültür Merkezi Kerkük'ten Medeniyet Elçileri.", *Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 12/47, 304-312.

Mercan Sarı, Rahime (2018). "Irak'tan Türkiye'ye Göç Etmek Zorunda Kalan Türkmenler Üzerine Bir Araştırma: Ankara Örneği.", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Mor, Gökmen (2008). "Ali Yasar'ın "Çağrı" Siirindeki Penceresinden Musul-Kerkük Türkleri." *Turkish Studies*. 3/7, 480-494.

Muhammed, Hayder (2012). "Irak Türkmen Edebiyatında Serbest Şiir Tartışmaları", *Turkish Studies International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/11, 1597-1605.

Nakip, Mahir (1988). Irak Türklerinin Yakın Geçmiş ve Bugünkü Durumu, *Boğaziçi*, 72, 12-14.

- Nakip, Mahir (2006). Irak Türkleri Sendromu, *Türk Yurdu*, 26/ 228, 32-38.
- Nakip, Mahir (2013). 2003 Yılından Bu Yana Irak Türkleri, *Yeni Türkiye*, 9/54, Özel Sayı: Türk Dünyası- II, 2258-2267.
- Nakip, Mahir (2013). Irak Türkleri: Kendi Kaderi ile Boğuşan Halk!, *Türk Yurdu*, 33/312, 26-26.
- Nakip, Mahir (2016). Abdullah Gül ve Irak Türkleri, *Yeni Türkiye*, 22/84, Özel Sayı: Orta Doğu III, 453-462.
- Oğuzlu, Tarık H (2004). "Endangered community: the Turkoman identity in Iraq." *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24/2: 309-325.
- Omar, Mnolya, Okur, Alpaslan (2016). "Irak Türkmenlerinin Eğitim Sorunları, İki Dillilik ve Türkçe Öğretimi Üzerine: Kerkük İli Örneği", *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 17, 133-147.
- Othman, Nozad Safa.(2021) *Irak Türkmen Türkçesi-Altunköprü Merkez Ağzından Derlemeler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öbek, Ali İhsan (1998). "20. Asırda Kerküklü Bir Divam Şairi: Osman Mazlum (1922-1995)." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 5, 214-222.
- Öke, Mim Kemal (1991). *Kerkük-Musul Dosyası*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- Ölmez, Üzeyir; ORUÇ, Serap (2017). "Ankara'nın Göçmen Türkmenleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Cilt: 22. Sayı: 4. s.s. 1123-1142.
- Özdağ, Ümit (2007). *Kerkük, Irak ve Ortadoğu*, Bilgeoğuz Yayınları.
- Özdağ, Ümit (2008). *Telafer: Bir Türkmen Kentinin Amerikan Ordusu ve Peşmergelere Karşı Savaşı*, Fark Yayınları.
- Özdağ, Ümit (2008). *Türk Ordusunun Kuzey Irak Operasyonları*, Pegasus Yayınları.
- Özdarendeli, Nursel (2012). "Eski Oğuz Türkçesinden Irak Türkmen Türkçesine Karakteristik Ses Özellikleri", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri (18-19 Mayıs)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Özkan, Nevzat (2009). "Irak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi." *Turkish Studies*, 4/8, 89-107.
- Özkan, Selim Hilmi (2009). "Telafer'in Stratejik Önemi ve Türkmenler." *Avrasya Etüdleri*, 36/2, 137-155.
- Özmen, Hasan (2001). *Irak ve Türkmen Dosyası*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Özmen, Hasan (2004). *El Turkuman Fil Iraq Ve Hukuk El İnsan*, (Irak Türkmenleri ve İnsan Hakları). Kozan Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Abdulkadir (2020). "Türkiye Türkçesi Nereye Gidiyor?.", *Türk Ekini*, 5, 25-30.
- Özyürek, Rasim (2003). Irak Türkmenleri Kültürü, *Türk Dili*, 85/615, 272-288.
- Pamukçu, Ekrem (1997). Irak Türklerinin Siyasi Kaderi, *Yeni Türkiye*, Cilt:3, Sayı: 16, s. 1666-1669.

Pamukçu, Ekrem (1999). "Irak Türkmenleri, Bayatlar ve Karakeçililer." *Türk Kültüründe Karakeçililer Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. Ankara

Pamukçu, Ekrem (2014). "Bayatlar ve Irak Bayatları." *Kerkük Dergisi*, Nisan-Temmuz 15-16, 30-33.

Paşaoğlu, Ali (1974). "Ağız Hakkında Deyimler", *Kardaşlık*, Yıl: 14, S. 3-4, (Temmuz-Ağustos), 28-29.

Petrosian, Vahram (2003). "The Iraqi Turkomans and Turkey." *Iran & the Caucasus*, 279-308.

Polat, Zeynel, Çetin, Mustafa (2013). "Irak'ta Sosyal Yaşantıyla Şekillenen Türkmen Horyatları.", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 6/12, 339-352.

Rasoul, Muhammed Rasoul (2017). *History of Kirkuk from the beginning of the nineteenth century until becoming part of the Iraqi monarchy in 1925*, Diss. Universität Erfurt.

Rıdha, Arshan Adnan (2022). "Şemsettin Türkmenoğlu'nun Çoban ile Avcı Adlı Eserinde Halk Kültürü Unsurları." *Culture and Civilization*, 1/2, 61-75.

Saatçi, Önder (2013). "Ata Terzibaşı: Irak'ta Türk Dilinin Yılmaz Bekçisi." *Kardeş Kalemler Dergisi*, (Mayıs 2013), 47-57.

Saatçi, Önder (2014). "Irak Türkleri Dil Çalışmaları Bibliyografyası." *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, 8, 21-47.

Saatçi, Önder (2015). "'Tap-' Fiili ve Türevlerinin Türkiye Türkçesi, Irak Türkmen Ağızları ve Azerbaycan Sahasındaki Anlamlarının Karşılaştırılması.", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. 2/4, 1-11.

Saatçi, Önder (2015). "Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Yurt Sevgisi." *Kardaşlık Dergisi*, 67, 24-27.

Saatçi, Suphi (2013). Irak Türkmenleri, *Türk Dünyası- II*, , 9/54, 2244-2257.

Saatçi, Suphi (1985). Irak Türkleri ve Bugünkü Meseleleri, *Azerbaycan*, 34/254 (Özel Sayı), 99-106.

Saatçi, Suphi (2003). *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Saatçi, Suphi (2006). Tütüncü, Mehmet, *Kerkük'ün Sönmez Ateş'i İzzettin Kerkük Armağanı*, Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul.

Saatçi, Suphi (2007). "Irak Türkmenleri ve Kerkük sorunu." *Global Strateji*, 5/9, 25-34.

Sabır, Firas, (2013). *Irak-Erbil Türkmen Ağızı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi. Nevşehir.

Sahar, Ayden Mohammed (2019). Türkiye'ye Göç Eden Irak Türkmenleri ve Yaşamsal Sorunları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sakin, Serdar (2012). Irak Türklerinin Türkiye'den Ayrılma Süreci ve Ankara Antlaşması, 2023, 137, 4-17.

Salihi, Emin (2020). "Dış Politika Yapımında Akraba Devlet ve Akraba Azınlık İlişkilerinin Yeri: Türkiye-İrak Türkmenleri İlişkileri Örneği.", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 8/2, 297-323.

Samancı, Metin (2019). *Fuzûlî'nin Anlam Dünyası: Anahtar Kelimeler ve Kavramlar Sözlüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Saygın, Selami (2010). *Irak Türkmenleri (1918-1926)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Sevgen, Nazmi (1970). "Kerkük Türkleri I", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.38 (Kasım).

Sevim, Ali (1996). "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu." *Erdem*. 9/26, 789-792.

Sirkeci, İbrahim (2005). *Irak'tan Türkmen Göçleri ve Göç Eğilimleri*, Global Strateji Enstitüsü Yay. Ankara.

Sirkeci, İbrahim (2009). "Irak Türkmenleri ve Türkmenlerin Yurtdışına Göçü.", Global Strateji Enstitüsü.

Sis, Nesrin-Erdem, İlhan (2008). "Irak Türkmen Türkçesinde (Hanekin Bölgesi) Fiil Çekimi", *Uluslar Arası Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Bilgi Şöleni Bildirileri*, (28-29 Nisan), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Strakes, Jason (2009). "Current political complexities of the Iraqi Turkmen.", *Iran and the Caucasus* 13/2, 365-382.

Sunbl, Omar Naci (2022). "Kerkük'te Bektaşilik." *Atlas Journal* 8/46, 2548-2557.

Sürmeli, Mustafa (2005). *1990 sonrası Irak Türkmenlerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Irak Ekonomisine Katkısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Şahin, Serdar (2013). *Göçmen Ağları Çerçevesinde Irak Türkmen Göçünün İstanbul'a Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Şahin, Serdar (2021). "Uluslararası Göçmen Ağları Çerçevesinde 1990 Sonrasında Irak'tan Türkiye'ye Türkmen Göçü." *Journal of International Social Research*. 14/76, 873-880.

Şehitoğlu, Betül Ok and Murat Şahin (2022). "Türkiye'ye Göç Eden Tellafer Türkmenlerinin Gündelik Hayat Pratikleri ve Mekân Algısı: Ankara Örneği." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22/1, 85-118.

Şimşir, Bilal N.(2004). *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, (1.basım), Bilgi Yayınevi

Tahsin, Sinan (2014). *Irak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri: İnceleme-Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

Talibi, Rıza (2016). "Osmanlı'da Irak Türkmenleri." *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 22, 215-224.

Taşkıran, Cemalettin (2002). Irak Türkleri, Musul- Kerkük ve Türkiye, 2023, Sayı: 17, 42-47.

Taşkıran, Cemalettin, "Türkiye ve ABD'nin Irak ve Ortadoğu Politikaları", <http://bizturkmeniz.com>.

Terzibaşı, Ata (1974). "Irak Türkmenleri Arasında Sini Zarf Oyunu ve Psikolojik Değeri." *Kardaşlık*, 13/9.

Terzibaşı, Ata (1975). "Irak Türkmenleri Arasında Yağmur Duası Törenleri ve Sosyolojik Değeri." *I. Türk Folklor Araştırmaları*, 314, 7427-7431.

Tokatlı, Suzan (2012). "Irak Türkmen Türkçesinde Dönüşlülük Zamiri." *Türk Dünyası Araştırmaları*. 199, 83-92.

Tufan, Tarık (2001). *Irak'da Türkmen Azınlık ve Kerküklü Göçmenler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Tuzlu, Nurdan (2019). *Irak'ta Türkmen Siyasi Örgütlenmesinin Tarihi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.

Tuzlu, Sermet Mehdi (2014). "Irak Türkmen Sözlü Halk Edebiyatında Horyatin Edebî ve Musiki Yapısı." *Folklor/Edebiyat*, C20/80, 221-244.

Türk Irak Dostluğunun Işığı Altında Irak Türkleri (1956). Asya Yayınevi, İstanbul.

Türkmenoğlu, Kerkük (2007). *Türkmen Çilesi*, (yayına haz. Yavuz Selim Demirağ, Deniz Bilgen Çakır), Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Umar, Zubaida (1987). "The forgotten minority: the Turkomans of Iraq." (*February 1987*). *London*.

Uras, Kerim (2001). *Irak Tarihinde Irak Türkmenleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Usta Halil İbrahim (2003). "İrak'taki Türklerin Türkçe Yayınları Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* (Irak Türkmen Kültürü Dosyası), Mart, LXXXV/615, 298-311.

Ülker, Halil (2019). "Türk Dış Politikasında Mezhepçilik ve Haşdi Şabi Örneği." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 5/10, 293-309.

Ünverdi, M. Akif (2002). Kuzey Irak Türkmenleri, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 12/2, 84-104.

Vasfi, İhsan S. (2001). *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*. No: 3, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Emruhan (2005). "Kerkük'ün Nüfus Yapısı.", *Atatürk Dergisi*, 4/3, 77-101

Yalçın, Emruhan (2016). "Kerkük'ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar.", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/23, (Bahar), 137-166.

Yaşar, Necdet (2016). "Arzı Kanber Hikayesi'nin Irak Türkmenleri Arasında Tespit Edilen Yeni Bir Varyantının İncelenmesi.", *Journal of the College of Languages*, 34, 337- 365.

Yavuz, Celalettin (2007). Irak'ta Türkmen Elleri: Türkiye'nin Irak'ta Son Serhat Kaleleri, *Global Strateji*, 3(9).

Yemen, Aysun, Üzeyir Ölmez and Serap Oruç (2017). "Ankara'nın Göçmen Türkmenleri." *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences* 22(4), 1123-1142.

Yeniçeri, Özcan (2006). Tarihin Sarkacında Irak Türkleri ve Gelecek, *Global Strateji*, 2/6, 1-13.

Yıldız, Esra (2019). *Irak, Turkmens and Kirkuk after British Occupation in 1918*. Siyaset Bilimi ve Uluslar Arası İlişkiler Bölümü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi.

Yıldız, Hakan (2004). *Irak-Musul-Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. Yılmaz, Durmuş (2003). *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya

Yıldız, Tunahan (2016). *Türkiye'deki Irak Türkmenleri Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yıldız, Tunahan (2017). "Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: Irak Türkmenleri ve Telafer Örneği." *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4/2, 41-74.

Yıldız, Tunahan (2018). "Modern Irak'ta Kürt Türkmen İlişkileri", *Avrasya Etüdüleri*, 54/2, 95-120.

Yıldız, Tunahan and Zana Çıtak (2021). "The Multiple identities of the Middle East: a case of Iraqi Turkmen refugees in Turkey." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23/2, 339-357.

Yılmaz, Fatih (2020). Kerkük Türkmen Hoyratlarında Geçen Atasözü ve Deyimlerin Konuları Bakımından İncelenmesi, *Journal of Research in Turkic Languages*, 2/1, 75-88.

Yılmaz, İlhan (2006). "Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/12, 127-142.

Yiğit, Aydın (2021). Türk Basınına Göre Geçici Irak Hükümet Konseyi'nin Oluşum Sürecinde Irak Türkmenleri ve Türkiye, *Gazi Akademik Bakış*, 14/28, 67-93.

Yiğit, Aydın (2022). "Abdüsselam Arif ve Abdurrahman Arif Dönemlerinde Türkiye-İrak İlişkileri ve Irak Türkmenleri: Türkiye'den Bir Bakış (1963-1968).", *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XIII*, 37-69. Eğitim Yayınevi. Konya.

KAYNAKÇA

Abbas, Ziya (2021). 2003 Sonrası Irak Türklerinin Hukuki Statüsü, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 30(2), 74-86

Akgül Suat ve Uzel Sahir (2001). Musul Kerkük Harekatı, Ankara: Berikan Yayınları

Aras, Tevfik Rüştü (1935) Lozan İzlerinde 10 Yıl, (Derleyen: Numan Menemencioğlu), İstanbul

Armaoğlu, Fahir (2016). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995, 21. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları

Aybars, Ergün (1988). İstiklal Mahkemeleri I-II, İzmir

Aydın, Mesut (1998). Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devletinin Sınırları, Malatya

Aydın, Mesut (2001). Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi. Ankara: ASAM

Aydın, Mesut; Aydın M. Korkud (2016). Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara

Bayur, Y. H (1973). Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Ankara

Birsel, Cemil (1933). Lozan I, İstanbul

Cömert İlhan Yılmaz (2009). Körfez Savaşlarından Günümüze Türkmen Sorunu, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Demirci, Nefi (1986). Düünden Bugüne Kerkük: Kerkük'ün Siyasi Tarihi, İstanbul: Detay Ofset.

- Dışişleri Bakanlığı (1974). Türk Dış Politikasında 50. Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı, 1923-1934, Ankara
- DİA (1999). Irak Türkmenleri, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:19, 99-103, İstanbul
- Doğan, Soner (2018). Irak Türkmenleri, Araştırma 68, İNSAMER, Haziran, 1-28
- Duman, Bilgay (2012). 17. Yılında Irak Türkmen Cephesi ve Irak Siyasetinde Türkmenler, Ortadoğu Analiz, Ankara Mayıs, 4(41)
- Duman, Bilgay (2010). 2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri, Ortadoğu Analiz, Nisan, 2(16), 53-66
- Duman, Bilgay (2012). Irak'ta Tarihsel Süreç İçerisinde Türkmenlere Yönelik İnsanlık Suçları ve 2003 Sonrası Türkmenlerin Hukuki Durumu, Uluslararası Suçlar ve Tarih, , Sayı: 13, 85-109
- Duman, Bilgay (2007). Saddam Sonrası Dönemde Irak, Türkmenler ve Kerkük, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi
- Erdoğan Haşim, Öz Enes (2017). İngiliz Mandası Döneminde Türkmenler ve Türkmeneli Özelinde Irak (1918-1932), Cappadocia Journal of History And Social Sciences, Vol.9, October, 232-246
- Erim, Nihat (1946). Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi III. 328-343, Ankara
- Erkmen Serhat (2009). Unutulmuşluğun Karanlığından Umudun Aydınlığına Uzanan Bir Türkmen Kenti: Telafer, Ortadoğu Analiz, 1(9), Mayıs, 6-22
- Ertuğrul, Ümit (2010). Irak Türkleri ve Türkiye, İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları
- Goloğlu, Mahmud (1972). Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara
- Gönlübol M. ve Sar, C (1992). Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990), Ankara
- Güngör, Ferhat (2014).Ortadoğu Denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği, Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi 1(2), Aralık, 14-43
- Hariciye Vekâleti (1925). La Question de Mossoul, De La Signature Du Traité D'armistice De Moudros, (30 Octobre 1918) au I're Mars 1925, Constantinople
- Hasan, Mazin (2003). Irak'ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler, Irak Krizi (2002-2003), Ankara: Asam Yayınları
- Hasan, Mazin (2006). Türkmenlerin Asimilasyonunda Erbil Örneği, Stratejik Analiz, Sayı 69, (Ocak)
- Hazır, Tunahan (2020). Tanıkların Gözüyle 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

- Hürmüzlü Habib (2023). Irak Türkleri: Maruz Kaldıkları Dışlanma ve Asimilasyon Uygulamaları, TASAM Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, (erişim tarihi 10 Temmuz 2023)
- Hürmüzlü, Erşat (2005). The Turkmen Reality in Iraq, İstanbul: Kerkük Vakfı
- Hürmüzlü, Erşat (1991). Irak Türkleri, İstanbul: Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları
- Hürmüzlü, Erşat (2006). Irak'ta Türkmen Gerçeği, İstanbul
- Hürmüzlü, Habib, Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgale Karşı Irak'ta İlk Ayaklanma, Ortadoğu Analiz Dergisi, Sayı 5, Mayıs, 2009, 31-38
- Hürriyet Gazetesi (1959). Kerkük'te 41 Türk Diri Diri Gömülmüş, 4 Ağustos.
- İnönü, İsmet (1987). Hatıralar II, Ankara
- Karacan Ali Naci (1971). Lozan, İstanbul
- Karadeniz, Radiye Funda (2011). Türk Dış Politikasında Dış Türkler: Karşılaştırmalı Teorik Bir Çalışma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Kavak, İsmail Hakkı (2007). 21. Yüzyılda Kerkük'teki Gelişmeler, Türkiye'ye Yansımaları ve Bölgedeki Türkmen Halkın Durumu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Kerkük, İzzettin (2012). Kerkük Hatıralarım XI, Kardeşlik Dergisi, Sayı 56, ss.7-10
- Kopar, Metin (2009). Bir Türkmen Şehri Kerkük, Avrasya Etüdleri, Sayı 36, 113-136
- Köprülü Ziyat (1996). Irak'ta Türk Varlığı, Ankara: Örnek Yayınevi
- Köprülü, Ziyat (1999). VIII. Yıldönümünde Altunköprü Katliamı, Türkmenelinden Notlar, Ankara: Yıl: 1, Sayı 2
- Köprülü, Ziyat (1999).Türkmenlerin Maruz Kaldığı İlk Katliam 1, Kerkük Dergisi, Sayı, 26
- Kurşun, Zekeriya (2005). Osmanlıdan Amerika'ya Tanımlanamayan Ülke Irak, Irak Dosyası I, Ali Ahmetbeyoğlu, Ali Cengiz, Yahya Başkan, İstanbul: Tatav Yayınları
- Kurşun, Zekeriya (1997). Hâşimîler, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:16, İstanbul, 412-415.
- Küzeci Şemsettin (2004). Kerkük Soykırımları, Ankara: Teknoed Yayınları
- Kürkçüoğlu, Ömer (1978).Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926), Ankara
- Kürkçüoğlu, Ömer (1972). Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası, Ankara
- Longrigg, Stephen Hemsley (1956). Iraq 1900 To 1950, A. Political, Social and Economic History, Oxford University Press, London, Second Imperession
- Marr, P. (2017). The Modern History of Iraq. New York: Westview Press

- Marufoğlu, Sinan (2002). Irak Türkleri, Türkler, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 603-610
- Marufselim Aydın (2007). Türkiye ve Irak İlişkilerinde Türkmenler: Körfez Savaşı Sonrasından Günümüze, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,
- Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi (1340). Ayın Tarihi III, Ankara
- Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi (1341). Ayın Tarihi V, Ankara
- Melek, Kemal (1983). İngiliz Belgeleri ile Musul Sorunu, İstanbul
- Mengü, Cüneyt (2012). ABD-Türkiye-Irak Üçgeninde Türkmen Meselesi, İstanbul: Yalın Yayıncılık,
- Meray, S. L. (1973). Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, II/II, Ankara
- Meray, S. L. (1973). Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler I/I-1, Ankara
- Modern Ortadoğu Tarihi (2019). (Ed. Zekeriyya Kurşun), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını
- Muslu, Fatih (2019). Bölgesel Rekabetin Kıskaçında Irak Merkezi Hükümeti, SETA Siyaset, Ekonomi Ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayını
- Nakip, Mahir (2013). Irak'ta İhtilaflı Bölgeler ve Türkmenler, Ortadoğu Analiz, Ocak, 5(49), 98-104
- Nakip, Mahir (2007). Kerkük'ün Kimliği, Ankara
- Öke M. Kemal (1987). Musul Meselesi Kronolojisi 1918-1926, İstanbul
- Öz, Enes (2014). 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı ve Katliamın Türk Kamuoyundaki Yansımaları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Öznur, Hakkı (2003). Cahşların Savaşı Kuzey Irak Hareketi ve Musul ve Kerkük Meseleleri, Ankara: Altinküre Yayınları
- Pamukçu Ekrem (1999). Irak Türklerine Uygulanan Katliamlar, Kerkük Dergisi Özel Sayısı, Temmuz, Sayı. 25
- Pamukçu Gürkan (2019). Kerkük'te Etnik Çatışmanın Kökenleri ve 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı, Bilge Strateji, Cilt 11, Sayı 20, Bahar, ss.93-116
- Pamukçu Gürkan (2018). Yapay Bir Devlet Olarak Irak'ın Kuruluşu: 1914-1924, Social Sciences Studies Journal, , 4(19), 2358-2380
- Pamukçu, Gürkan (2019). 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı, Bilge Strateji, 11(10), Bahar, 93-116
- Saatçi, Suphi (2004). Hasretin Adı Kerkük, Ötüken Yayınevi, İstanbul
- Saatçi, Suphi (2015). Irak Türkmen Boyları, Ötüken Yayınları, İstanbul

- Saatçi, Suphi (2003). Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Saatçi, Suphi (1996). Irak'ta Türk Varlığı, Tarih Araştırma ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul
- Saatçi, Suphi (2006). Kerkük Katliamı (14 Temmuz 1959), Türk Yurdu, Ağustos, Yıl 95, Sayı 228
- Sakin, Serdar (2014). Kerkük Hadiseleri Karşısında Türkiye, Uluslararası I. Orta Doğu Sempozyumu, C. 2. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 327-349
- Salihi, Emin (2020). Dış Politika Yapımında Akraba Devlet ve Akraba Azınlık İlişkilerinin Yeri: Türkiye-İrak Türkmenleri İlişkileri Örneği, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 8(2), (Eylül), 297-323
- Samancı, Aziz Kadir (1999). Irak Türkmenlerinin Siyasi Tarihi, Bağdat
- Saray, Mehmet (2006). Türkiye ve Yakın Komşuları, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara
- Sonyel, S. R.(1981). Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen T.B.M.M. Tutanakları, Belleten XLV./2, S. 179, (Temmuz), 285-286
- Soysal, İsmail (1989). Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. (1920-1945), Ankara
- Şenel, Şennur; Sayhood, Asra (2009). 1920 Telafer Ayaklanması, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 6(1), 157-169, Elazığ
- Şimşir Bilal N. (2004). Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Şimşir, Bilal N. (1975). İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu"(1924-1938), Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara
- Şimşir, Bilal N. (2004). Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler, Ankara: Bilgi Yayınevi
- TBMM.(2023). TBMM Gizli Celse Zabıtları III 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1338 (1923), Ankara: TBMM Basımevi
- Tevfik, Suphi Nazım (2007). Kerkük ve İhtilafli Bölgeler, Global Strateji, Yıl: 3, Sayı 9, İlkbahar, 201-211
- Tunç, Hasan (2005). Irak Federal Devlet Anayasası, Global Strateji Dergisi, Sayı 2, (Sonbahar), 8
- Turan, Ömer (1996). Irak'ın Milletler Cemiyetine Girerken Yayınladığı Deklarasyonda ve Anayasalarında Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları, Avrasya Dosyası, 3(1), İlkbahar, Ankara
- Türkmen, Zekeriya (2003). Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922–1925), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları

- Türkmenoğlu, Kerkük (2006). *Sacrifice and Suffering: The Iraq Turkmen's Struggle to Survive*, Esprit De Corp Books, Canada
- Yakuboğlu, Enver (1976). *Irak Türkleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Yalçın, Emruhan (2016). Kerkük'ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar, Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 12(23), 133-161
- Yaphe, Judith S. (2004). *The View From Basra: Southern Iraq's Reaction to War and Occupation 1915– 1925*, Colombia University Yayıncılık, New York
- Yavuz, Celalettin (2007). *Irak Türkmenlerinin Durumu*, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ankara: Yıl: 3, S. 9
- Yıldız, Hakkı Dursun (1988). Abbasîler, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt:1, İstanbul, 31-48
- Yılmaz, Selçuk (2005). *Irak Türkmenlerine Yapılan Katliamlar ve Bunun Türk Kamuoyuna Yansımaları (1924-1959)*,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
- Yılmaz, Hasan (2003). *Irak'ın Gizlenen Gerçeği: Türkmenler*, Stratejik Analiz Dergisi, 4(37), (Mayıs)